ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄԸ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ (1915-1918ԹԹ.)

ԵՐԵՎԱՆ-2000

947.925 «1915»

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄԸ ՍԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ

(1915-1918 թ. թ.)

Ա 86333 II

Կազմող, առաջաբանի, թարգմանության և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Տիգրան Սարուխանյան

ԵՐԵՎԱՆ 2000

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան - ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան

Սարուխանյան Տ., Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում. — 2000թ. 98 էջ

Ժողովածուի մեջ առաջին անգամ ընթերցողների լայն շրջաններին են ներկայացվում Օսմանյան Թուրքիայում հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում 1915-1918թթ. տեղ գտած քննարկումների բնագրերը:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այսօր, երբ լրանում է հայոց մեծ եղեռնի 85-ամյա տարելիցը, երբ աշխարհը ցնցվում է միջէթնիկական արյունալից բազում զոհեր կլանող բախումներից, Հայաստան երկիրը նորից հայտնվում է մեծ տերությունների խարդավանքների հորձանուտներում, անհրաժեշտություն է առաջանում անցյալի նորովի վերանայման ու բացթողումների լրացման համար:

Օսմանյան Թուրքիայում 1915-1923թթ. տեղի ունեցած հայերի ցեղասպանության փաստը խստորեն դատապարտվել է աշխարհի մի շարք խորհրդարանների կողմից:[1]

Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանը՝ բազմիցս է անդրադարձել հայերի ցեղասպանության խնդրին և «բավարար փաստերի բացակայության պատճառով» ինչպես նաև պատերազմական Թուրքիայում հայերի դեմ գործողությունները «ռազմական անհրաժեշտ միջոցառումների» թուրքական կեղծ հիմնադրույթների ընդունմամբ, հրաժարվել է Մեծ եղեռնի պատմական փաստի իրողությունը ճանաչելուց:

Ավելորդ չէ նշել, որ հայկական հարցի միջազգայնացումից՝ 1878 թվականից սկսած Անգլիան հանդես եկավ և շարունակեց հանդես գալ Օսմանյան Թուրքիայի ամբողջականության երաշխավորի և պաշտպանի դերում: Սան-Ստեֆանոյի՝ Ռուսաստանի հովանավորության ներքո Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ արտոնող պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վիժեցվեց Անգլիայի կողմից և իր արտացոլումը գտավ նրա իսկ նախաձեռնած Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածում: Ըստ այդ հոդվածի բա-

---

[1] *Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի կողմից 1995թ. ապրիլի 14-ի միաձայն ընդունված հայտարարությամբ, ապրիլի 24-ը սահմանվում է որպես Օսմանյան Թուրքիայում հայոց ցեղասպանության բոլոր զոհերի հիշատակի օր: Ավելի մանրամասն տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես » թիվ 2/142/, 1995, էջ 7-10:*

Տե՛ս նաև՝ Լ. Բարսեղյան, Միջազգային հանրությունը դատապարտում է հայոց ցեղասպանությունը, Երևան,1998; նույնի՝ Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998, նույնի՝ Կանադայի խորհրդարանի 1996թ. ապրիլյան քննարկումները հայոց ցեղասպանության դատապարտման մասին, Երևան, 1999; նույնի՝ Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից(1984-1987թթ.), Երևան, 1999.

ռեֆորմների իրականացման հսկողությունը դրվեց եվրոպական տերությունների վրա: Այս ծառայության դիմաց «1878թ. հունիսի 4-ին Կ.Պոլսում Անգլիան պաշտպանողական դաշինք կնքեց Թուրքիայի հետ, որն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ: ....Թուրքիան Անգլիային էր զիջում Կիպրոս կղզին գրավելու և կառավարելու իրավունքը»:[1]

Նույն գործընթացը շարունակվեց հայկական հարցի միջազգային ատյաններում արտացոլման ժամանակ, պատճառ դառնալով հայերի 1894-1896թթ. լայնածավալ կոտորածներին և իթթիհադական կուսակցության կողմից հետագայում որդեգրած և 1909թ. Կիլիկիայում, ապա 1915թ. ամբողջ Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում կազմակերպած համընդհանուր բնաջնջման քաղաքականության համար: 1894-1896թթ. ընթացքում հայկական կոտորածներին զոհ դարձավ շուրջ 300 հազար հայ, հրդեհվեց 12 հազար տուն և կրպակ, թալանվեց 47 հազար տուն, բռնի մահմեդականացվեց 40 հազար, անօթևան մնացին և ապրուստի միջոցներից զրկվեցին շուրջ 400 հազար հայեր:[2] Մեծ Բրիտանիան այս ամենը աչքաթող անելով, Բ. Դոնից կորզեց արտոնություններ՝ ամրապնդելով իր դիրքը Սուեզի ջրանցքի շրջանում և վերջնականապես իր ազդեցության ոլորտն ընդգրկելով Եգիպտոսը:

Մեծ էր հայերի ոգևորությունը, երբ 1914թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8-ին) տերությունների համաձայնությամբ կնքվեց ռուս-թուրքական հայկական բարեփոխումների մասին համաձայնագիրը, սակայն դրա իրագործման «պատասխանը պատմության ճակատագրով վերապահվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմին, ժողովրդասպան երիտթուրքական ջարդարարության քաղաքականությանը»:[3]

1915թ. ապրիլի 24-ին Կ.Պոլսում հայ մտավորականների ձերբակալմամբ, աքսորով և սպանությամբ սկսվեց հայոց մեծ եղեռնը, որի արդյունքում «ազգի երեք չորրորդը կամ չորս հին-

---

[1] *Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում(1828-1923), Երևան, 1972, էջ 19-20, (այսուհետև տես Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության....):*

[2] *Ա. Ջ. Կիրակոսյան, Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը, Երևան, 1999, էջ 365:*

[3] *Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...., էջ 38:*

գերորդը երկրի երեսից սրբվեց», և անկասկած Լենկ-Թեմուրի ժամանակներից սկսած, պատմության մեջ մի այնպիսի դեպք չի եղել, որ արձանագրված լինի մի այսպիսի սարսափելի և հսկայական հանցագործություն:[1] Պատմական այս սարսափելի օրերին Մեծ Բրիտանիայի առաջադեմ գործիչներն ի դեմս լորդ Բրայսի, Անելին Վիլլիամսի, Օ' Կոնների և այլոց իրենց հախուռն բողոքի ձայնը բարձրացրեցին իթթիհադի հայասպան քաղաքականության դեմ: Բազմամարդ միտինգներն ու ժողովները, որոնք կազմակերպվում էին Լոնդոնում և Անգլիայի տարբեր քաղաքներում գործող հայանպաստ կազմակերպությունների կողմից, իրենց օժանդակությունը և համակրանքն էին հայտնում Միջագետքի անապատների կիզիչ արևի ներքո մեռնող, սրի մատնված, իրենց տան փականքների ետևում կենդանի այրվող, բռնագաղթի տանջանքներից ընկնող, բռնաբարվող և ստրկության վաճառվող հայ մայրերի և աղջիկների, բռնի մահմեդականացվող հայ մանուկների նկատմամբ:

Այդ ամեն սարսափը նկարագրող հաղորդագրություններ և հոդվածներ հայտնվեցին անգլիական ամենահեղինակավոր թերթերի և ամսագրերի էջերում: Անգլիական «Թայմսը», «Մանչեստրը Գարդիան», «Դեյլի Քրոնիքլ» և այլոք իրենց էջերում բազմիցս անդրադարձան դարի ամենամեծ ոճիրի նկարագրությանը:[2]

Անգլիայի խորհրդարանը (Լորդերի և Համայնքների պալատները) 1915-1918թթ. իր նիստերում բազմիցս անդրադարձավ հայոց ողբերգությանը: Խորհրդարանի անդամները, հասարակական-քաղաքական գործիչները և նրանց հարցադրումներին պատասխանող կառավարության ներկայացուցիչները, այդ թվում արտաքին գործերի նախարարներ և վարչապետներ Ռոբերտ Սեսիլն ու Արթուր Բալֆուրը, Ասքվիթը, Էդվարդ Գրեյն ու Լլոյդ Ջորջը իրենց ելույթներում բազմիցս անդրադարձան հայերի «կանխամտածված», կրկնում եմ «կանխամտածված» բնաջնջմանը:[3]

---

[1] *A. J. Toynbee, Armenian Atrocities. The Murder of a Nation, London-New York-Toronto, 1915, p. 11.*

[2] *Տե՛ս S. Տիգրանեան, Անգլիան եվ հայերը, Երևան, 1994, էջ 131-171:*

[3] *Տե՛ս Parliamentary Debates.House of Lords, November 13,1918.House of Commons, October 23,24,30,31, November 6,7,12,14, 18, 1918.*

Արդեն իսկ 1915թ. հուլիսի 28-ին Լորդերի պալատում տեղի ունեցած քննարկումների ժամանակ կառավարության ներկայացուցիչ լորդ Գրյուն, պատասխանելով վիկոնտ Ջեյմս Բրայսի հարցապնդմանն ասաց, որ արտաքին գործերի նախարարության (Ֆորին Օֆիսի) տվյալներով հայերի դեմ ոճրագործություններն «աճել են և՛ թվաքանակով, և՛ վայրագության աստիճանով», որ «վայրագությունների զսպման համար անհնար է անհապաղ քայլերի դիմելը, բայց նրանք, ովքեր պատասխանատու են դրանց համար, վերջին հաշվով կստանան արդար պատիժ»:[1] Անգլիական պառլամենտի ուշագրավ դրվագներից է արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ լորդ Ռ. Սեսիլի պատասխանը Ա. Վիլլիամսի հարցադրմանը. «Սա կանխամտածված ոճիր է, որոշված շատ վաղուց: Սա այն անձանց կըշռադատված քաղաքականության այն մասն է, որոնց լորդ Բրայսն այնքան արդարորեն կոչեց «մարդասպան սրիկաների հրոսակախումբ, որը ներկա պահին իշխում է Կ. Պոլսում»: Նրանցից մեկը (Թալեաթը) ավելի քան մեկ պարագայում, ինձ միայն այս պահին ասվեց, պարծեցել է մի ընդհանուր ընկերոջ մոտ, որ ինքն ու իր ընկերները վեց ամսվա ընթացքում ավելին են արել քան Աբդուլ Համիդը: Դա երկար քննարկված, կշռադատված քաղաքականություն էր՝ ոչնչացնելու և երկրի երեսից ջնջելու հայերի գոյությունը: Այն համակարգված ձևով իրագործվում է »:[2]

Ցեղասպանությունը ընթացքի մեջ էր, երբ Անտանտի տերությունները (Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան) 1915թ. մայիսի 24-ին մամուլի էջերում հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ՝ ճանաչելով ցեղասպանության փաստը, նշելով, որ «....Հայաստանում տեղի են ունեցել հայկական կոտորածներ՝ քրդերի և թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողտվությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ...: Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ Թուրքիայի կատարած այս նոր հանցագործությունները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակից կառավարություններն այսու հրապարակավ հայ-

---

Armenia. London, 1918, p. 1-41,(այսուհետև տե՛ս «Parliamentary Debates....»):

[1] *«The New York Times», July 29, 1915, New York.*

[2] *«The New Armenia», February 15, 1916, New York.*

տարարում են Բարձրագույն Դռանը, որ իրենք այդ հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին»:[1]

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո, համաձայն 1915թ. Անտանտի տերությունների մայիսի 24-ի և Մուդրոսի 1918թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարի պայմանների. «Թուրքիան պարտավորվեց զինվորական ատյանին հանձնելու այն ամբաստանված անձանց, որոնք կատարել էին բռնաբարություններ՝ խախտելով պատերազմի օրենքները»:[2] Իսկ դաշնակից ուժերի դերում հետո, նկատի ունենալով այն, որ Ռուսաստանը խորհրդայնացվեց և հրաժարվեց Ցարական Ռուսաստանի միջազգային բոլոր պարտավորություններից, իսկ Կ. Պոլիսը հայտնվեց անգլիական զորքերի հսկողության տակ, հանդես էր գալիս փաստորեն միայն Անգլիան:

1918թ. դեկտեմբերին Թուրքիայում հիմնված Պատերազմական ատյանը[3] դատապարտեց երիտթուրք պարագլուխներին, որոնք դեռևս 1918թ. նոյեմբերի 1-ին փախել էին Կ.Պոլսից գերմանական «Փեթրի» և «Ազմի» հածանավերով:[4] Հայ վրիժառուների գնդակով փախուստի մեջ գտնվող ժողովրդասպան հանցագործները միայն հետո գետին տապալվեցին Բեռլինում, Հռոմում և Թիֆլիսում:[5] Մնացյալ 40-ից ավելի իթթիհադական պատասխանատու պաշտոնյաներ և զինվորականներ, որոնք մեղսակից էին հայերի տեղահանություններին և ջարդերին, համաձայն միջազգային պարտավորության, օսմանյան պետության կողմից հանձնվեցին անգլիացիներին և կալանավորված տեղափոխվեցին Մալթա կղզի:

1921թ. փետրվարի 21-ից մինչև մարտի 14-ը տեղի ունեցավ Լոնդոնի խորհրդաժողովը, որտեղ Բեքիր Սամի բեյը

---

[1] *Ա. Հ. Փափազյան, Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության թաստաթղթերի, Երևան, 1988, էջ 6:*

[2] *Տ. Տիգրանեան, նույն տեղում, էջ 80-81:*

[3] *Տե՛ս Տ. Տատրեան, Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներում, Բերլին, 1995, էջ 6:*

[4] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:*

[5] *Դ. Լազեան,Հայաստանը և հայ դատը, Երևան, 1991, էջ184:*

բանակցում էր վերջիններիս ազատելու համար:[1] 1921թ. մայիսին Բեքիր Սամիին փոխարինած Յուսուֆ Քեմալը, Լոնդոնում կնքած մի նոր համաձայնագրով հասավ նրան, որ Սալթայի բոլոր կալանավորներն ազատ արձակվեցին և փոխանակվեցին բրիտանացի մի շարք ռազմագերիների հետ, որոնց Քեմալ Աթաթուրքը գերել էր հենց նույն նպատակով:[2] Բանտարկյալների ազատ արձակումը պայմանավորված էր «փաստացի ապացույցների բացակայությամբ»:[3]

Երբ 1918թ. արդեն Ռուսահայաստանը և Կովկասը գտնվում էին թուրքական ամայացնող արշավանքի սարսափի վտանգի ներքո, և ցեղասպանությունը սպառնում էր կովկասահայերին, մինչ այդ Պարսկաստանից դեպի Բաքվի նավթաբեր շրջանները շտապող անգլիական էքսպեդիցիոն ուժերը. «1918թ. սեպտեմբերի 13-ին... թողեցին Բաքուն, իսկ 15-ին թուրքական զորքերը, խախտելով Բրեստի պայմանագիրը, մտան Բաքու և մուսավաթական հրոսակախմբերի հետ միասին թալանեցին Բաքվի հայ բնակչության ունեցվածքը և սրի քաշեցին 30 հազար հայերի»:[4] Ավելին՝ 1918թ. սեպտեմբերի 20-ին անգլիական պաշտոնական մամուլը տարածեց կեղծ լուրեր՝ Բաքվի հայերին մեղադրող թուրքերի հետ բանակցությունների մեջ մտնելու և քաղաքը նրանց հանձնելու ամբաստանությամբ: Անգլիական խորհրդարանում հոկտեմբերի կեսերին և վերջերին իրենց հարցապնդումներում խորհրդարանի անդամներ Քինգը, Պիլը, Վիլլիամսը, Բլիսը հետևողականորեն պահանջեցին արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ լորդ Ռ. Սեսիլից և պատերազմական նախարարի տեղակալ Մաչպերսոնից բացատրություններ տալ Բաքվի վերջին իրադարձությունների և հայերի դիրքորոշման վերաբերյալ: Մեղանչական խոսքով հանդես եկող Ռ. Սեսիլը ընդունեց, որ թուրքերի հետ. «բանակցությունները նախաձեռնվել են գեներալ Դյունսթերվիլի խորհրդով, երբ նա տեսավ, որ քաղաքի անկումն անխուսափե-

---

[1] *Տե՛ս S. Տիգրանեան, նույն տեղում, էջ 81:*

[2] *V. N. Dadrian, The Armenian Genocide and the Legal and Political Issues In the Failure To Prevent Or To Punish the Crime, "University of West Los Angeles Law Review", 1998, vol. 29, p.62-63.*

[3] *Տե՛ս S. Տիգրանեան, նույն տեղում, էջ 81:*

[4] *Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները (1917-1923թթ.), Երևան, 1999, էջ 47:*

լի է, և ուստի, այս տեսակետից ոչ մի կշտամբանք չի ընկնում հայերի գործողությունների վրա», միաժամանակ խուսափելով պատասխանել, թե ինչպես են հայերին վարկաբեկող հաղորդագրությունները հայտնվել մամուլի էջերում: Ավելին, պատերազմական նախարարի տեղակալ Մաչպերսոնը, կարծես, ցինիկաբար խորհուրդ էր տալիս Համայնքի պալատի անդամներին չանհանգստանալ բրիտանական ռազմարշավախմբի ճակատագրով, նշելով որ. «բրիտանական ուժն ապահով է»:[1] Ահա այսպես էր բրիտանական շահախնդիր քաղաքական արկածախնդրությունը պատասխանում հայ ժողովրդին՝ պատերազմի ավարտին նպաստելով զոհասեղանին դնելու ևս 30 հազար հայ ճակատագրեր:

Մուդրոսի զինադադարի կնքումից հետո, երբ թվում էր, վրա է հասել հայ ժողովրդի վերածննդի ժամանակաշրջանը, Անգլիայի պառլամենտականների ուշադրությունը սկսեց բևեռվել ապագա Հայաստանի նոր սահմանների և նրա կառավարման խնդրի վրա: 1918թ. նոյեմբերի 6-ին, Համայնքների պալատում Ա. Վիլլիամսը խարազանեց կառավարությանը, որն ըստ նրա, պատճառաբանելու էր. «որ Հայաստան կոչվող երկիրն այժմ հարաբերականորեն քիչ թվով հայեր է իր մեջ ընդգրկում», միաժամանակ ընդունելով հայկական վեց վիլայեթներն ու Կիլիկիան որպես հայ ժողովրդի պատմական հայրենիք, խնդրեց. «որպեսզի նրանց համար սահմանվի պետություն կամ կառավարություն այս կամ այն անվամբ և որպեսզի որևէ տերության, որպես աշխարհի մեծ տերությունների մանդատառու, տրվի ազատություն կառավարելու այս տարածքը մինչև այն պահը, որ նրանք հնարավորություն ունենան ունենալու ինքնակառավարման որևէ ձև»:[2] Նույն բովանդակության ելույթներով հանդես եկան Ջորջ Գրինվուդը,[3] մայոր Պիլը, որն առաջարկում էր, որպեսզի Հայաստանի մանդատառու դառնա Ազգերի Լիգան. «որպեսզի համայն մարդկության մատուցվող բարի կամքը լինի ուժեղ և կազմակերպված»:[4] Այս բոցավառ ելույթներն իրենց սառը վերաբերմունքը ստացան Ռ. Սեսիլի պատասխաններում, որը Հայաստանի արդյունավետ կառա-

---

1 *«Parliamentary Debates.....», pp. 8-9.*
2 *Նույն տեղում, էջ 15:*
3 *Նույն տեղում, էջ 20 :*
4 *Նույն տեղում, էջ 24 :*

վարման համար Կ.Պոլսի թուրքական գերիշխանության վերացման անհրաժեշտությունը պահանջող պառլամենտականներին պատասխանեց. «Կ.Պոլիսը գերակշռորեն թուրքական է... ամենահեղինակավոր աղբյուրները դասում են թուրքերին որպես մեծամասնություն»:[1] Քիչ անց կառավարության նույն խոսնակը, անդրադառնալով Հայաստանի ապագա սահմաններին, նշեց. «որ չպետք է թույլ տալ թուրքերի չարագործություններին՝ նվազեցնելու հայերի ժառանգությունը... որ չպետք է լինի Հայաստանի բաժանում, և որ նրան պետք է վերաբերվել որպես մեկ ամբողջության»:[2] Իհարկե, կեղծարարությամբ էին տոգորված Ռ. Սեսիլի խոսքերը, որովհետև դեռևս 1916թ. գաղտնի բանակցությունների արդյունքում կնքված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Հայաստանը բաժանվում էր տերությունների միջև, ըստ որում.«Կիլիկիան՝ հարավ-արևելյան Անատոլիայի (Այնթափ, Ուրֆա, Մարդին, Դիարբեքիր, Հաքյար) հետ անցնում էին Ֆրանսիային»,[3] ուստի հոգս էին ցնդում կառավարության անդամների հավաստիացումները ոչ միայն Մեծ, այլ նաև Փոքր Հայքի առնչությամբ: Հայաստանի կառավարման տեսակետից հետաքրքիր է 1918թ. դեկտեմբերին Անգլիայի ռազմական կաբինետի ընդունած «Որոշումները Կովկասի և Հայաստանի վերաբերյալ»: Փաստաթղթի «7-րդ կետով նախատեսվում էր տարածաշրջանում խոշոր տերություններից մեկի կամ Ազգերի Լիգայի կողմից խնամակալության հաստատելը: Ժամանակավորապես գերադասություն էր տրվում Մեծ Բրիտանիային»: Ապա՝ 13-րդ կետում նշվում էր, որ. «Եթե մի անկախ հայկական պետություն ստեղծվի հայկական վեց վիլայեթներից ավել կամ պակաս տարածքում», և պահանջվի որևէ պետության հովանավորությունը, ապա Մեծ Բրիտանիան պետք է ձեռնպահ մնա որևէ պահանջ առաջադրելուց:[4] Ակնհայտ էր, որ բրիտանական դիվանագիտության համար վրա էր հասել ծանր և ավելորդ բեռը թոթափելու ժամանակահատվածը: Պատերազմն ավարտվել էր, ավարտվել էր մեծ մասամբ այլազգիների արյան գնով, և նախկինում «փոքր ազգերի համար կռվող Անգլիան» արդեն բեռնաթափվում էր ան-

---

1 *Նույն տեղում, էջ 30 :*

2 *«Parliamentary Debates....», p. 31.*

3 *«Հայկական հարց: Հանրագիտարան», Երևան, 1996, էջ 398:*

4 *Տե՛ս Գ. Գալոյան, նույն տեղում, էջ 55-56:*

պիտան ծանրությունից: Հայաստանի ապագա սահմանների և կառավարման հարցը. «քննարկվեց Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում (1919-1920), որտեղ որոշում ընդունվեց ԱՄՆ-ին տրամադրել Հայաստանի մանդատը: Այդ որոշումը հաստատեց Ազգերի Լիգան: Սակայն ԱՄՆ–ի սենատը մերժեց նախագահ Վ.Վիլսոնի առաջարկը Հայաստանի մանդատը վերցնելու վերաբերյալ»:[1] Անգլիայի որդեգրած ավանդական հայադավ քաղաքականությունը սլանում էր դեպի իր զարգացման գագաթնակետը: Անգլիայի կողմից հայոց ցեղասպանության և հայկական հարցի այս մեծագույն ուրացումներին հաջորդեց Լոզանի կոնֆերանսը, որտեղ. «Քերզոնն ու կոմպանիան խաչ քաշեցին Սան-Ռեմոյի և Սևրի հոդվածների վրա, հաշտության ձեռք պարզեցին քեմալական Թուրքիային, դիվանագիտության պատմությանը հանձնելով հայկական հարցը»:[2] Անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոքերն իր գրքում անդրադառնալով ցեղասպանության համար պատասխանատվության հարցին խուսափում է իր կառավարության մեղքի չափը որոշելուց:[3] Այդ հարցը շոշափում է մեկ այլ անգլիացի պատմաբան՝ Ջոզեֆ Հելլերը «Բրիտանիան և Հայկական հարցը 1912-1914թթ.» հոդվածում, որտեղ նա փորձում է վերանայել Անգլիայի դիրքորոշումը հայկական հարցում: Հեղինակը փաստորեն արդարացնում է իր կառավարության քաղաքականությունը, գտնելով, որ այն հիմնված էր «ռեալպոլիտիկի» սկզբունքների վրա:

«Իր վարքագծով, - գրում է հեղինակը, - նա (Անգլիան) կիսում է պատասխանատվությունը 1915-1916թթ. դեպքերի համար: Վերջնական ողբերգությունը, սակայն, չէր կարող ժամանակին կանխատեսվել բրիտանական որևէ պետական գործչի կամ դիվանագետի կողմից »:[4]

---

[1] *«Հայկական հարց: Հանրագիտարան », էջ 235:*

[2] *«Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության.....», էջ 62:*

[3] *Տե՛ս Christopher J. Walker, Armenia. The Survival of a Nation, London, 1980.*

[4] Joseph Heller, Britain and the Armenian Question,1912-1914. A Study in Realpolitic "Middle Eastern Studies", 1980, No.60, p. 22, (մեջբերումը տե՛ս ըստ Ռ. Սահակյանի, Հայոց ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 257):

Անգլիական շրջանակներում, հատկապես Թուրքիայի ՆԱՏՕ-ի ռազմա-քաղաքական բլոկին անդամակցելուն հաջորդող տարիներին, ուշադրությունը հայոց ցեղասպանության նկատմամբ գիտակցված կամ անգիտակից ձևով թուլանում էր:

Գերսամ Ահարոնյանը հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարելիցի կապակցությամբ գրում է. «Անգլիական թերթերն ամերիկյաններից իսկ ժլատ ու անտարբեր եղան: «Թայմս» մեծ օրաթերթը, որը 1915թ. հայոց ջարդերի մասին ամենապատկառազդու ուսումնասիրություններից մեկը պատրաստեց և հրապարակեց, հիսնամյակի վրայով անցավ լուռ: Նման ձևով մյուս օրաթերթերը, բացի ազատական «Օբզերվերից», որը թվերով ցույց տվեց հայոց ողբերգության մեծությունը, բայց իր մենաբանության վերջում մեր հողային դատի վերաբերյալ ոչ նպաստավոր մտքեր հայտնեց: Կարծես անգլիական մեծ մամուլի մեջ Բրայսների ոգին անհետ կորած է»:[1] Անշուշտ, քաղաքական և այլ դրդապատճառներով հայերի ցեղասպանության երևույթի գնահատականը և ընդունումը Անգլիայի հասարակական և քաղաքական շրջաններում հետագա տարիներին գնաց դեպի անկում: Սակայն, անգլիական մամուլի էջերում դեռևս հատուկենտ հայտնվում են նյութեր՝ մարդկությանն ու քաղաքակրթությանը հիշեցնող այն դառնալի օրերի մասին: Ահա թե ինչ է գրում «Թայմս» թերթը 1981թ. մարտի 26-ի համարում. «Քառորդ դարի ընթացքում,1895-1920թթ., հայ ազգը կորցրեց մեկկեես միլիոն մարդ, որոնց գնդակահարեցին և մորթեցին, սովամահ արեցին, մատնեցին զրկանքների ու տարափոխիկ հիվանդությունների: Դա սկսվեց 19-րդ դարի վերջին, երբ քրիստոնյա հայ փոքրամասնությունն Օսմանյան կայսրությունում Աբդուլ Համիդ սուլթանի կարծիքով վտանգավոր դարձավ իր կառավարմանը (հավանաբար նա խելագարվել էր): 1895-ին Աբդուլ Համիդը շղթայազերծ արեց իր շներին, մոտ 300 հազար թուրքահայեր կոտորվեցին գազանային մեթոդներով: Հնարավոր չէ ճշտորեն որոշել զոհերի թիվը, բայց ոչ մի տարակույս չկա, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և առաջին ետպատերազմյան տարիներին ոչընչ-

[1] Գ. Ահարոնյան, Խոհեր յիսնամյակի ավարտին, Պէյրութ, 1966, էջ 44:

չացվեցին շուրջ 1,5 միլիոն հայ»:[1]

Սակայն այդ հրապարակումները գնալով ավելի են նոսրանում՝ մոռացության մատնելով պատմության ամենասև էջերից մեկը: Թերևս դրանով է բացատրվում անգլիական արդի պառլամենտականներից ոմանց «իրազեկ» կամ «անիրազեկ» թուրքական կեղծ պատմագրության ջրաղացի պտուտակին նոր լիցք հաղորդող հայտարարություններն այն մասին, որ հայոց ցեղասպանություն որպես այդպիսին չի եղել, եղել են պատերազմական ծայրահեղություններից բխող անհրաժեշտ միջոցառումների իրականացում, որոնց զոհ դժբախտաբար դարձել են խաղաղ բնակիչները, այդ թվում և՛ հայերը: Զարմանալին այն է, որ այդ անմեղ զոհերից մեկնկես միլիոնից ավելին հայեր են: Հավանաբար դժվար կլինի նույն թուրք կեղծարարների և անգլիացի որոշ պատմաբանների համար վերհիշել պատմական մի այնպիսի ժամանակշրջան, երբ պատերազմական անհրաժեշտ միջոցառումների զոհ դառնում են մի ազգի երեք չորրորդը կամ չորս հինգերորդը, երբ կանայք մերկացվում և հարկադրվում էին քայլել կիզիչ արևի ներքո դեպի Միջագետքի անապատները, երբ խելագար մայրերը երեխաների հետ իրենց նետում էին Եփրատ գետը, երիտասարդ կանայք ու աղջիկները բռնաբարվում, սպանվում և թուրքական հարեմներ ստրկության էին վաճառվում պետական պաշտոնյաների կամ զինծառայողների կողմից, մանկահասակ տղաներն ու աղջիկները բռնի հավատափոխ էին լինում և տաս կամ տասներկու շիլլինգ մոտավոր արժեքով վաճառվում հասարակաց տներին:[2]

Մենք առաջին անգամ հայերեն լեզվով ընթերցողին ենք ներկայացնում Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտի (Համայնքների և Լորդերի) պալատներում հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ տեղի ունեցած քննարկումների արձանագրությունները՝ հրապարակված բազմաթիվ աղբյուրներում: Դրանց արդիականությունն ու այժմեական խորհուրդն ուղղված է հայերի նկատմամբ մեծ ոճիրի բոլոր ուրացող-բացասողների դեմ: Այն

---

[1] «The Times», March 26, 1981, London.

[2] *Տե՛ս A. J. Toynbee, նույն տեղում, էջ 9-10:*
(Խոսքը 1915թ. հոկտեմբերի 6-ի Լորդերի պալատում վիկոնտ Ջեյմս Բրայսի երդյթում տեղ գտած փաստերի նկարագրության մասին է):

իր էությամբ և բովանդակությամբ նոր էջ է բացում հայոց ցեղասպանության ստվարացող պրպտողների նորարարությունների համար, միաժամանակ ժխտելով այսօրվա նույն այն պառլամենտի անդամների (որտեղ տեղի ունեցան մեծ ոճիրը և ողբերգությունը մերկացնող քննարկումները) մոռացության, ուրացման և կեղծարարության բոլոր փորձերը: Դրանց լավագույն միջոցն ու հակափաստարկն իրենց 1915-1918թթ. գործընկերների ելույթներն են:

Փաստաթղթերը մենք թարգմանել ենք անգլերենից հայերեն և ենթարկել ժամանակագրական համակարգման: Ստորև առանց մեկնության ներկայացվող բնագրերի մեկնության իրավունքը բացառիկ կարգով վերապահում ենք միայն թուրք կեղծարարներին և նրանց նախկին ու ներկա «ռեալպոլիտիկ» սկզբունքների հավատարիմ բոլոր դաշնակիցներին:

Կեղծե՛ք, եթե կարող եք:

Տ. Ն. Սարուխանյան

ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏ
Չորեքշաբթի, 28 հուլիսի, 1915

Կոմս Գրյուն, (Պատերազմական խորհրդի նախագահը), պատասխանելով այսօր Լորդերի պալատում Վիկոնտ Բրայսի հարցին, Հայաստանում թուրքերի կողմից քրիստոնյաների սպանության վերաբերյալ ասաց, որ Ֆորին Օֆիսի ստացած տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ այդ ոճրագործությունները վերջերս աճել են և՛ թվաքանակով, և՛ վայրագության աստիճանով: Նրանք ներառում են, հայտարարեց լորդ Գրյուն, և՛ զանգվածային կոտորածը, և՛ բռնագաղթը, որոնք իրագործվել են հարկադրված վերաբնակեցման պատրվակի ներքո: Նա ավելացրեց, որ նմանատիպ ոճրագործություններ թուրքերի կողմից քրիստոնյաների դեմ կատարվել են պարսկական սահմանի վրա:

Գերմանացիների ներկայությունը և այն ազդեցությունը, որ նրանք գործադրում են, ավելացրեց լորդ Գրյուն, հանդիսացել են «բացառիկ և անմեղմանալի նզովք և՛ մահմեդական բնակչության համար: Նրանք ամենակատարյալ ցինիկ արհամարհանք են ցուցաբերել այդ երկրի և այն ժողովրդի նկատմամբ, որը բնակեցնում է այն»:

Լորդ Գրյուն ասաց, որ ափսոսում է, որ այդպիսի վայրագությունների զսպման համար անհնար է անհապաղ քայլերի դիմելը, բայց նրանք ովքեր պատասխանատու են դրանց համար, վերջին հաշվով կստանան արդար պատիժ:

"The New York Times", July 29, 1915

ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏ
Չորեքշաբթի, 28 հուլիսի, 1915

Վիկոնտ Բրայսը հարցրեց Պատերազմական խորհրդի լորդ նախագահին, թե արդյոք Նորին գերազանցության կառավարությունը որևէ տեղեկություն ունի քրիստոնյա բնակիչների կոտորածների վերաբերյալ, որոնք հաղորդվել են, որ իրականացվել են թուրքերի կողմից Զեյթունի, Մուշի, Դիարբեքիրի, Բիթլիսի շրջաններում, հայերի կոցմից բնակեցված տարածաշրջանի այլ վայրերում և բնակիչների զեկուցված զանգվածաբար դեպի Փ. Ասիայի կենտրոնական որոշ շրջաններ և Միջա-

գետքի անապատային մասեր բռնագաղթի վերաբերյալ, և արդյո՞ք, եթե այս զեկույցները հիմնավոր են, կառավարությունը գիտակցում է յուրաքանչյուր քայլը, որը կարող է իրականացվել փրկելու համար այն, ինչ մնացել է Հայաստանի քրիստոնյա բնակչությունից:

Կոմս Կրոմերն ասաց, որ դժբախտաբար կասկած չկա հաղորդումների ճշմարտության վերաբերյալ: Դժվարությունը կայանում է իմանալու մեջ, թե ինչ անել, գործնական արդյունք տալու համար այն համակրանքին, որ իրենք զգում են:

Քենթերբերիի արքեպիսկոպոսն ասաց, որ ինքը թուրքական և պարսկական սահմանային շրջանների քրիստոնյաների հետ մշտական կապի մեջ է եղել, և վերջին երկու ամիսների ընթացքում ստացած նամակները հաղորդում են Ռուսաստանի այժմ գրաված տարածքում, թուրքերի կողմից ոճրագործած կոտորածների և բռնությունների մասին: Այդ ժողովրդի մոտ կարծիք գոյություն ունի, որ ոչ ոք Եվրոպայում հոգ չի տանում իր մասին, բայց ինքը հույս ունի, որ բոլոր դեպքում որևէ բան կարվի ցույց տալու այս երկրի համակրանքը և ցանկությունը բարվոքելու այդ բնակիչների վիճակը: Երկիրն այս պահին գտնվում է ռուսների ձեռքերում և լավ կլինի, որպեսզի հայտնի դառնա այն սարսափի զգացումները, որ մենք տածում ենք:

Մարկիզ Գրյուն ասաց, որ ինքը վշտացած է, որ Ֆորին Օֆիսի տնօրինության տակ գտնվող, չնայած ոչ շատ ընդարձակ, տեղեկությունը ներդաշնակ է այն ամենին ինչ հաղորդվել է ազնվական լորդին: Երկու ամիս առաջ, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների հետ համաձայնությամբ կատարվեցին հայտարարություններ, մինչ այդ օրը՝ մայիսի 24-ը, իրագործած բռնությունների վերաբերյալ այն նպատակով, որ օսմանյան կառավարության անդամներն ու այն բոլորը, ովքեր մասնակցել կամ սադրել են հանցագործությունները, անհատապես կճանաչվեն պատասխանատու: Այդ պահից սկսած հանցագործությունները աճել են քանակությամբ և հավանաբար՝ վայրագությամբ: Զանգվածաբար կոտորածն ու բռնագաղթը իրականացվել է որոշ շրջանների վերաբնակեցման անհրաժեշտության պատրվակի ներքո: Ճշմարիտ է նաև այն, որ հանցագործությունները չեն առարկվել գերմանացի պաշտոնյաների կողմից, որոնց ներկայությունն ու ազդեցու-

թյունը կարող էին մեղմացնել ժողովրդի տառապանքները, բայց դարձել են ժողովրդի նզովքը: Այս պաշտոնյաները ցուցադրել են ցինիկ անտարբերություն այդ երկրի և նրա բնակիչների նկատմամբ: Բռնությունները ճնշելու համար՝ հայտնի պատճառներով անհապաղ քայլեր չեն կարող ձեռնարկվել: Նրանք ովքեր, կպարզվեն, որ պատասխանատու են և՛ հանցագործությունների ուղղակի հանձնարարման, և՛ դրանց ոգեշնչման համար, որքան ավելի բարձր լինի պատասխանատվությունը իրենց զբաղեցրած պաշտոններում, այնքան համապատասխանաբար ավելի մեծ պատիժ պետք է կրեն (Լսեք, լսեք):

Նորից բարձրանալով մարկիզ Գրյուն հաստատեց, որ պալատը կհավաքվի վաղը ժամը երեքին, իսկ ժամը երեքն անց կես տեղի կունենա Թագավորական հանձնաժողովի նիստ:

Պալատը ոտքի ելավ ժամը յոթին քառորդ պակաս:

"The New York Times", July 29, 1915

II
Ա 86333

ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏ

6 հոկտեմբերի, 1915

ԼՈՐԴ ՋԵՅՍՍ ԲՐԱՅՍ՛. – Քանի որ Նորին գերազանցության կառավարությունն, անշուշտ, ի վիճակի չի եղել ստանալ, բացի մեկ կամ երկու երկրամասերից, ինչպես օրինակ Թիֆլիսի հյուպատոսից՝ Կրոմերի մեջբերմամբ, որևէ տեղեկություն այն մասին, թե ինչ է կատարվում Հայաստանում և Ասիական Թուրքիայում, ճիշտ եմ համարում որոշ լրացուցիչ տեղեկության հրապարակումը, որ հասել է ինձ բազում աղբյուրներից, աղբյուրներ՝ որոնց ես կարող եմ հավատալ, չնայած ակնհայտ պատճառներով չեմ կարող նրանց այստեղ հիշատակելով իմ տեղեկատուներին վտանգի ենթարկել: Հաղորդագրությունները գալիս են տարբեր կողմերից, բայց իրենց էությամբ համընկնում և փաստորեն վավերացնում են մեկը մյուսին:

Անցել է այն ժամանակը, երբ որևէ վնաս կարող է հասցվել հրապարակայնությամբ և որքան ամբողջական հրապարակայնություն տրվի այն իրադարձություններին, որոնք տեղի են ունեցել, այնքան ավելի լավ կլինի, որովհետև այն ձեռք է բերում այս կոտորածների, եթե դրանք չեն ավարտվել, խափանման գոյություն ունեցող միակ հավանականությունը:

Վշտացած եմ ասելու, որ նման կարգի տեղեկությունը, քանի որ հասել է ինձ մի շարք երկրամասերից, գալիս է ցույց տալու, որ բազմաթիվ եղանակներով զոհվածների քանակությունը, որոնց վրա ես կհենվեմ, շատ մեծ է: Այդ թիվը ընդունված է համարել 800 000: Չնայած հուսալով, որ այդ թիվը հեռու է նշվածից, ես չեմ կարող հանդգնել այն հայտարարելու անհավանական նրա համար, որ այնտեղ եղել է կյանքի աննախընթաց բնաջնջում ամբողջ երկրով մեկ՝ Պարսկաստանի սահմանից մինչև Մարմարա ծովը, մինչև այժմ միայն Էգեյան ծովափի շատ քիչ թվով քաղաքներ են փրկվել: Դա այդպես է, որովհետև իրականացված քայլերն այնքան խնամքով կանխամտածված և պարբերաբար իրագործված են մի այնպիսի դաժան ներգործությամբ, որոնք անցյալում հայտնի չէին թուրքերին: Կոտորածները հանդիսանում են մի քաղաքականության արդյունք, որը որքան կարող եղանք պարզել, նախագրծվել է այն անպատկառ արկածախնդիրների հրոսակախմբի կողմից, որն այժմ տնօրինում է Թուրքական կայսրության կառավարությունը: Նրանք տատանվում էին գործողության մեջ դնելու այն, մինչև չհամոզվեցին, որ եկել է նպաստավոր պահը և թվում է, որ այդ պահը ապրիլ ամսի մոտերքն էր: Դա այն պահն էր, երբ այս հրամանները հրահանգավորվեցին, հրամաններ, որոնք բոլոր դեպքերում իջեցվեցին Կ. Պոլսից և որոնց ծառայողները գտան պարտավոր ի կատար ածելու՝ աշխատանքից հեռացման սպառնալիքի ներքո:

Գոյություն չուներ հայ քրիստոնյաների նկատմամբ մահմեդական ցասման պոռթկում: Ամեն ինչ կատարվեց կառավարության ցանկությամբ և ոչ կրոնական ֆանատիզմով, այլ պարզապես, որովհետև նրանք ցանկացան քաղաքական պատճառներով ազատվել ոչ մահմեդական տարրից, որը վնասում էր կայսրության միատարրությանը և կազմում մի տարր, որը չէր կարող մշտապես հնազանդվել կեղեքմանը: Այն ամենը ինչի վերաբերյալ ես տեղեկացել եմ, հաստատում է այն, ինչ արդեն ամենուր ասվել է, որ գոյություն չունի պատճառ հավատալու, որ այս դեպքում, ընդհանրապես գործել է մահմեդական ֆանատիզմը: Որքանով կարելի է հասկանալ, չնայած գործընթացում իրերի բնական ավելի ստորին երևույթները ողջունվեցին և օգտագործվեցին բոլոր հնարավորությունները կողոպուտի համար, որոնք տվեցին բռնագաղթն ու ջարդը, ավելի

բարեխոհ մահմեդականների կողմից այս կոտորածները դիտվեցին ավելի շատ սարսափով, քան համակրանքով: Անհավատալի կլինի ասել, որ նրանք հաճախ փորձել են խոչընդոտել, բայց բոլոր հանգամանքներում չեմ կարծում, որ նրանք հավանություն են ցուցաբերել թուրքական կառավարության վարքագրծի նկատմամբ:

Գոյություն չունի որևէ պատվիրան իսլամում, որն արդարացնում է այն արյունահեղությունը, որը ոճրագործվեց: Ինձ մի շարք հեղինակավոր ապացույցի հիման վրա ասվել է, որ մահմեդական բարձր իշխանությունները դատապարտել են Աբդուլ Համիդի հրահանգավորված կոտորածները, իսկ սրանք շատ ավելի սոսկալի են: Որոշ դեպքերում նահանգապետները լինելով բարեպաշտ և մարդասեր մարդիկ, մերժեցին գործադրել այն հրամանները, որոնք իրենց էին հասել, և ջանացին դժբախտ հայերին տալ այն պաշտպանությունը, որ կարող էին: Լսել եմ անհապաղ փոխարինված նահանգապետների երկու դեպքի մասին, որոնք մերժել են ենթարկվել հրամաններին:

Ինչպես ասացի, պրոցեսը չափազանց համակարգված էր: Յուրաքանչյուր քաղաքում ամբողջ հայ բնակչությունը տուն առ տուն խուզարկությամբ դատարկվում էր: Տղամարդկանց մի մասը նետվում էր փողոց, որտեղ նրանք սպանվում էին, երբեմն կտտանքով. տղամարդկանց մյուս մասը, կանանց և երեխաների հետ, դուրս էին բերվում քաղաքից: Երբ նրանք անցնում էին մի քիչ հեռավորություն, առանձնացվում էին, տղամարդիկ տարվում էին որոշ բարձր վայրեր, որտեղ զինվորներն ու քուրդ ցեղերը, որոնք կանչված էին սպանության աշխատանքին օգնության համար, մարդկանց այն աշխարհ էին ուղարկում գնդակահարմամբ կամ սրահարմամբ: Կանայք, երեխաներն ու ծեր տղամարդիկ ամենաստորակարգ զինվորների (նրանցից շատերը՝ հենց նոր դուրս եկած զնդաններից) ուղեկցությամբ, քշվում էին դեպի նախատեսված հեռավոր հանգրվանները, երբեմն՝ Փ. Ասիայի կենտրոնական անկենդան շրջանները, իսկ ավելի հաճախ՝ Տեր-Զոր նահանգի ընդարձակ անապատը, որն ընկած է Հալեպից արևելք՝ Եփրատի ուղղությամբ: Նրանք զինվորների կողմից օրեցօր քշվում էին առանց ճանապարհը շեղելու, բոլորը ոտքով, ծեծված կամ թողնված մեռնելու, եթե չկարողանային համաքայլ ըն-

թանալ քարավանի հետ. շատերն ընկնում էին ճանապարհին և շատերը՝ մեռնում սովից: Թուրքական կառավարության կողմից ոչ մի մթերք նրանց չէր տրվում, և նրանք արդեն թալանվել էին այն ամենից, ինչ ունեին: Ոչ քիչ կանայք մերկացվեցին և հարկադրվեցին քայլել այդպիսի պայմաններում՝ կիզիչ արևի ներքո: Մայրերից շատերը խելագարվեցին և դեն նետեցին իրենց երեխաներին՝ այլևս ի վիճակի չլինելով տանել նրանց: Քարավանների երթուղին նշմարվում էր դիակների գծով, և կարծում եմ հարաբերականորեն քչերը հասան իրենց նպատակատեղերին, որոնք սահմանվել էին իրենց իսկ համար. անկասկած նախընտրելի, որովհետև շատ քիչ հեռանկար գոյություն ուներ, որ որևէ մեկը կկարողանա գոյատևել իր բաժին փորձություններից: Այս բռնագաղթի վերաբերյալ ես ունեցել եմ մանրամասն հաղորդումներ, որոնք կրում են ներքուստ ապացույց լինելու արժանահավատություն: Ինձ մի ամերիկացի ընկեր ասել է, որը վերջերս է վերադարձել Կ. Պոլսից, որ նա Կ. Պոլսում լսել է հաղորդումներ, ամբողջովին հաստատող այն ինչ հասել է ինձ, և ինչը ցնցեց իրեն հանդիսանում է այն հարաբերական հանգստությունը, որի պայմաններում այդ վայրագությունների մասին պատմել են իրեն նրանք, ովքեր առաջնահերթ տեղեկություն ունեին դրանց մասին: Հանգամանքներ, որոնք մենք համարում ենք դժվար հավատալի, Թուրքիայում քիչ զարմանք են հարուցում: Կոտորածը օրակարգային էր 1876թ. Արևելյան Ռումելիայում և 1895-1896թ.թ.՝ Ասիական Թուրքիայում:

Երբ հայ ազգաբնակչությունը դուրս քշվեց իր տներից, կանանցից շատերը չսպանվեցին, այլ առանձնացվեցին ավելի նվաստացուցիչ բախտի համար: Նրանք մեծ մասամբ գերվեցին թուրքական սպաների և քաղաքացիական ծառայողների կողմից և հանձնվեցին իրենց հարեմներին: Մնացածը վաճառվեցին շուկայում, բայց միայն մահմեդական գնորդներին, որպեսզի հետագայում ուժի միջոցով դարձվեին մահմեդական: Նրանք այլևս երբեք չեն տեսնի իրենց ծնողներին և ամուսիններին, այս քրիստոնյա կանայք մի հարվածով դատապարտվեցին ստրկության, ամոթի և ուրացության: Տղաներն ու աղջիկները շատ մեծ չափով նույնպես վաճառվեցին ստրկության, երբեմն տաս կամ տասներկու շիլլինգ արժեքով, մինչ այլ դեռատի տղաները բաժանվեցին դերվիշներին՝ տարվելու որևէ

դերվիշական մենաստան և այնտեղ հարկադրվելու դառնալ մահմեդական:

Տալով մի օրինակ՝ թե ինչպիսի հաստատուն և անխիղճ եղանակով էին կոտորածներն իրագործվում, կարելի է բավարարվել մատուցելով մեկ օրինակ Տրապիզոնի դեպքի մասին: Դեպքը հաստատվում է իտալական հյուպատոսի կողմից, որը ներկա էր, երբ սպանդն իրագործվեց. իր երկիրն այն ժամանակ պատերազմ չէր հայտարարել Թուրքիային: Կ. Պոլսից հրամաններ եկան, որ Տրապիզոնի բոլոր քրիստոնյա հայերը պետք է սպանվեն: Մահմեդականներից շատերը փորձեցին փրկել իրենց քրիստոնյա հարևաններին և իրենց տներում առաջարկեցին թաքստոցներ, բայց թուրքական իշխանություններն անդրդվելի էին: Ենթարկվելով այն հրահանգներին, որոնք ստացել էին, նրանք փնտրելով գտան բոլոր քրիստոնյաներին, հավաքեցին միասին և քշեցին նրանց մեծ ամբոխին Տրապիզոնի փողոցներով, անցան բերդամասը՝ դեպի ծովի եզերք: Այնտեղ նրանք բոլորը բարձրացվեցին առագաստանավեր, տարվելով որոշակի հեռավորության Սև ծովի վրա, դեն նետվեցին այնտեղ տախտակամածից և խեղդվեցին: Գրեթե ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը 8000-10000, ոչնչացվեց, ոմանք այս, ոմանք մորթվելու և ոմանք էլ մահվան այլ եղանակներով ուղղարկվելու միջոցով: Դրանից հետո, որևէ այլ պատմություն դառնում է հավաստի, և ցավում եմ ասելու, որ բոլոր պատմությունները, որոնք ես ստացել եմ, պարունակում են սարսափի նմանատիպ տարրեր՝ որոշ դեպքերում սաստկացած ցնցող կտտանքի պատմություններով: Բայց ամենախղճալի դեպքերը նրանց մասին չէ, որոնց թշվառությունն ավարտվեց արագ մահով, այլ այն դժբախտ կանանց, ովքեր, իրենց ամուսինների սպանվելուց և շատերը բռնաբարվելուց հետո, դուրս բերվեցին իրենց դեռահաս երեխաների հետ սպանվելու անապատներում, որտեղ նրանք չունեին կենսամիջոց և որտեղ նրանք դարձան իրենց շրջակայքի վայրի արաբ ցեղերի զոհը: Թվում է, որ ամբողջ ազգի երեք չորրորդը կամ չորս հինգերորդը երկրի երեսից սրբվել է, և անկասկած Լենկ Թեմուրի ժամանակից սկսած պատմության մեջ այնպիսի դեպք չի եղել, որտեղ արձանագրված լինի մի այսպիսի սարսափելի և մեծ չափի հասնող հանցագործություն:

Թույլ տվեք ավելացնել, քանզի դա որոշ կարևորություն

է ներկայացնում, նկատի ունենալով այն արդարացումները, որոնք, ինչպես մենք ենք հասկանում, գերմանական կառավարությունն առաջ է քաշում: Հաստատվում է, որ նրանց Վաշինգտոնի դեսպանը, երբ խոսում էր «խռովությունների ճնշման վերաբերյալ» իրենց դաշնակիցներ հանդիսացողների վարքի մասին, նշել է, որ հիմք չկա խորհրդածության համար, որ այնտեղ իրոք որևէ ապստամբություն է եղել հայերի կողմից: Զգալի քանակությամբ հայ կամավորներ կռվել են ռուսների կողմից Կովկասյան բանակում, բայց նրանք, ինչպես ես եմ տեղեկացվել, ծագում էին Անդրկովկասի հայ ազգաբնակչությունից: Կարող է պատահել, որ մի քանի հայեր անցել են սահմանը, կռվելու իրենց Անդրկովկասի հայ եղբայրակիցների կողքին Ռուսաստանի համար, բայց բոլոր դեպքերում, կամավորական զորամիավորումը, որը պատերազմի առաջին փուլում հիանալի ծառայություն մատուցեց ռուսական բանակին, կազմվել է Կովկասի ռուսահայերից: Որտեղ էլ, գրեթե ամբողջապես անզեն, հայերը կռվել են, կռվել են ինքնապաշտպանության համար, պաշտպանելու իրենց ընտանիքներն ու իրենց այն սրիկաների դաժանությունից, որոնք մարմնավորում են այն ինչ հայտնի է որպես երկրի կառավարություն: Թուրքական կառավարության վարքագծի համար գոյություն չունի ոչ մի արդարացում ցանկացած հիմնավորվածությամբ, ինչպես գերմանական թերթերն ու իշխանություններն են պնդում: Զարդի ու բռնագաղթի նրանց քաղաքականությունն անբարոյական է և առանց դրդապատճառի: Թվում է, որ դա միայն այն սկզբունքի իրագործումն է, որ մի անգամ հայտարարվել է Աբդուլ Համիդի կողմից. «Հայկական հարցից ազատվելու միջոցը հայերից ազատվելն է» , և բնաջնջման քաղաքականությունը իրագործվեց ավելի շատ կատարելությամբ և ավելի մեծ արյունախում ամբողջականությամբ (քան Աբուլ Համիդի ժամանակ էր) թուրքական ներկա վարչակազմի ղեկավարների կողմից. նրանք բնութագրում են իրենց որպես Միության և Առաջադիմության կոմիտե: Կարծում եմ, որ դեռևս գոյություն ունեն մի շարք վայրեր, որտեղ հայերը քշված դեպի լեռները, պաշտպանում են իրենց, դրսևորելով այնքան լավագույնս, որքան կարող են: Մոտավորապես 5000-ը հանվեցին վերջերս ֆրանսիական հածանավերի կողմից Սիրիական ափից և այժմ փոխադրվել են Եգիպտոս, և նրանք պատմում են մեզ, որ Սասունի բարձունքներում

և Հյուսիսային Սիրիայում, հնարավոր է նաև Կիլիկիայի լեռներում, դեռևս կան մի քանի խմբեր, շատ սահմանափակ զենքի և ռազմամթերքի պաշարով, քաջաբար պաշտպանելով իրենց թշնամիներից այնքան լավագույնս, որքան կարող են: Ուստի ամբողջ ազգը դեռ բնաջինջ եղած չէ, որքանով վերաբերում է լեռների այս փախստականներին և նրանց, ովքեր փախել են Անդրկովկաս, և ես հուսով եմ, որ մենք բոլորս անկեղծորեն համաձայն ենք, որ ցանկացած ջանք պետք է թափել, որը կարող է թափվել՝ ուղարկելու համար օգնություն այս դժբախտ վերապրածներին, որոնցից հարյուրավորներն ամեն օր տանջամահ են լինում կարիքից և հիվանդությունից: Դա այն ամենն է, ինչ մենք այժմ կարող ենք անել Անգլիայում, թույլ տվեք անել այդ և անել արագորեն:

Առայժմ ես ի վիճակի չեմ եղել ձեռք բերելու որևէ վավերացված տեղեկություն այն ասվածի վերաբերյալ, որը կապված է այս կոտորածները գերմանական ծառայողների կողմից ուղղություն տրվելու և քաջալերելու հետ, ուստի խնդրո վերաբերյալ ճիշտ չի լինի որևէ կարծիք արտահայտելը: Բայց լիովին պարզ է, որ այս հնագույն ժողովրդի մնացորդին փրկելու միակ հնարավորությունը պետք է գտնել երկրագնդի հասարակական կարծիքի արտահայտման մեջ, հատկապես չեզոք պետությունների, որոնք հնարավոր է, կարող են գործի դնել որոշ ազդեցություն անգամ գերմանական կառավարության վրա և ստիպել նրան կատարելու միակ քայլը, որով կոտորածները կարող են վերջ տրվել: Նրանք մինչև այժմ կարծրասիրտ հանդարտությամբ եղել են դիտորդի դերում: Թող նրանք այժմ ասեն թուրքական կառավարությանը, որ իրենց կողմից պատրաստել են արժանվույնս պատիժ, և որ գոյություն ունեն որոշ հանգամանքներ, որը երկրագնդի անպատված կարծիքը չի հանդուրժի:

A. J. Toynbee, Armenian Atrocities. The Murder of a Nation, London - New York-Toronto, 1915, pp. 5-14.

ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏ

Չորեքշաբթի, 6 հոկտեմբերի, 1915

Լորդերի պալատում «Դեյլի Քրոնիքլի» պառլամենտական թղթակիցն ասում է. «Այս առավոտ լորդ Բրայսը տվեց մի հոգեճմլիկ հաղորդագրություն այն հանգամանքների վերաբերյալ, որոնց ներքո հայ ժողովուրդը բնաջնջվում է. մի կատարյալ կանխամտածված քաղաքականության արդյունք, որն այժմ վարպետորեն հետապնդվում է Թուրքիան վերահսկող հրոսակախմբի կողմից: Նա հաշվարկում է, որ մայիսի վերջից սկսած 800 000 հայեր՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, սառնասրտորեն սպանվել են Փ. Ասիայում:

Լորդերի պալատը մի շատ անդյուրահույզ ժողով է, բայց ամբողջ ջղերով սարսռաց այն սարսափների պատմությունից, որոնք անգամ դժգույն են Աբդուլ Համիդի վայրագությունների հանդեպ: Ինչպես արդարացիորեն ասաց լորդ Բրայսը, Լենկ Թեմուրի օրերից սկսած պատմության մեջ մի այնպիսի դեպք չի եղել, որտեղ այնքան սոսկալի և հսկայական աստիճանի հասնող հանցագործություն արձանագրվեր: Թուրքիայի նախկին սուլթանին է վերագրվում. «Հայկական հարցից ազատվելու միակ ճանապարհը հայերից ազատվելն է» ասացվածքը:

«Սարսափելի քաղաքականություն, - ասաց լորդ Բրայսը, - իրագործվեց ավելի ամբողջական ներկա թուրքական կառավարության, քան Աբդուլ Համիդի կողմից: Հայ ժողովուրդը դեռ բավականին բնաջնջված չէ, անմխիթար մնացուկները փախան կովկասյան նահանգներ, մի մասը հաջողեց հասնել Եգիպտոս, մի քանի վատ զինված, կիսասոված խմբեր հերոսաբար պաշտպանում են իրենց մարդասպաններից Սասունի և Կիլիկիայի լեռներում»:

«Այս հիանալի ազգության սրտառուչ վերապրածների անունից լորդ Բրայսը ուժեղագույն կոչ հղեց չեզոք պետություններին: Նա չհիշատակեց Ամերիկա անունը, բայց ակնհայտ էր, որ Վաշինգտոնում նախկին դեսպանը մտքում նկատի ուներ Արևմուտքի մեծ հանրապետությունը, երբ նա դիմեց չեզոքների խղճահարությանը և երբ ասաց, որ կարծում է գոյություն ունեն մի շարք հանցագործություններ, որոնք անգամ մեծ պատերազմի երերման մեջ հանրային կարծիքը չի հանդուրժի:

Հայկական խնդիրը բարձրացվեց լորդ Կրոմերի հարցապնդման մեջ, ուր հարցադրվեց, թե արդյո՞ք այն հայտարարությունները, որ գերմանական հյուպատոսական ծառայողները մասնակից են եղել այս կոտորածներին, հիմնված են որևէ իրեղեն ապացույցի վրա: Լորդ Կրոմերը կարծում է, որ չնայած կարող է գերմանական կառավարության և նրա ծառայողների այս սարսափելի վայրագություններում մեղսակցությունն ապացուցող վկայություն չլինի, այնուամենայնիվ, եթե հաշվի առնենք Կ.Պոլսում գերմանական կառավարության ազդեցությունը, նա չի կարող զերծ լինել բարոյական պատասխանատվությունից քանի դեռ չի երևացել, որ ձեռնարկել է վճռական և եռանդուն միջոցառումներ՝ կանխելու այս հանցագործությունները:

Լորդ Գրյուն, պատասխանելով կառավարության կողմից, հաստատեց, որ բրիտանական հյուպատոսական զեկույցները հաստատում են կոտորածի պատմությունը և մերկացնում ամենասարսափելի բնույթի փաստերը: Կովկասյան նահանգներում փախստականների վիճակը ծայր աստիճան ողորմելի է:

«Մենք չունենք որևէ պաշտոնական վավերացում, - ասաց լորդ Գրյուն, - այն պնդումների մասին, որ գերմանական հյուպատոսական ներկայացուցիչները պարզապես ոչ միայն դիտողի դերում են եղել, այլ և հնարավոր կերպով ղեկավարել են այս սարսափները: Ինչևէ, այդ իմաստով հայտարարություններ առատորեն կատարվել են ամերիկյան դիտորդների կողմից և նկատի ունենալով այն ամենը ինչ կատարվել է ամենուր, չի կարող ասվել, որ այս ամենը ենթադրելիորեն անհավանական է եղել հուլիսի վերջից սկսած[2], երբ մենք տեղեկացրեցինք Բ. Դոանը, որ այն անձինք ովքեր հրահրել են այս կոտորածները, մեր կողմից կճանաչվեն անձնապես պատասխանատու. այս խնդրո վերաբերյալ թուրքական կառավարությանը մեր արտաքին գործերի նախարարության կողմից ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ոչ մի ներկայացում չի արվել, բայց նրանք գիտեն մեր տեսակետները»:

"The New York Times", October 7, 1915

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՊԱԼԱՏ

ԼՈՆԴՈՆ, 12 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ. – Թուրքիայում հայերի կոտորածների և բռնագաղթի խնդրի վերաբերյալ բրիտանական կառավարության տնօրինած ողջ տեղեկությունը դարձել է հրապարակային մարկիզ Գրյուի Լորդերի պալատում վերջին ելույթի մեջ, - այս առավոտ Համայնքների պալատում ասաց սըր Էդվարդ Գրեյը:

- Այդ ամենի վերաբերյալ կարող է լինել մեկ զգացում՝ սարսափի և վրդովմունքի, - ավելացրեց արտաքին գործերի նախարարը:

The Armenian Genocide In The Canadian Press, 1915 - 1916, vol. I, Montreal, 1985, p. 115.

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՊԱԼԱՏ

16 նոյեմբերի, 1915

ՊՆ. Ա. ՎԻԼԼԻԱՄՍ. - Այս մարդիկ դուրս բերվեցին ժանդարմների, որոշ չափով բանտարկյալների հսկողությամբ, ոճրագործներ, որոնց հանել էին զնդաններից որոշակի նպատակով՝ բռնագաղթվող հայերի այս խմբերի գլխին կանգնեցվելու համար: Մարդկանց թույլատրվեց իրենց հետ վերցնել շատ քիչ փող, և շատ քիչ սնունդ տրվեց նրանց ճանապարհորդության ընթացքում: Որոշ դեպքերում նրանց թույլատրվեց վարձել սայլեր, որոնք ղեկավարվում էին նրանց կողմից և որոնց մեջ տանում էին իրենց չնչին ունեցած-չունեցածը: Բազում դեպքերում այս սայլերը ճանապարհորդությունից մի քանի ժամ կամ մի քանի օր հետո ետ էին վերադարձվում դատարկված, իսկ մարդկանց պարտադրվում էր քայլել ոտքով: Երբեմն, երբ նրանք անցնում էին մի քանի օրվա ճանապարհ, լքվում էին իրենց պահակախմբերի կողմից և նրանց ասվում էր, որ կարող են շարունակել գնալ ինքնուրույն: Հետո, երբ նրանք անցած էին լինում մի քանի մղոն, քրդերի խմբերը հարձակվում, կողոպտում և սպանում էին նրանց, բռնաբարում կանանց, վերցնում երեխաներին և կատարում ցանկացած կարգի անարգանք ու սարսափ նրանց նկատմամբ: Երբեմն նրանք չէին լքվում, այլ ժամդարմներն ու հանցագործ պահակախմբերն իրագործում էին իրենց կամքը նրանց նկատմամբ՝ ցանկացած ձևի գազանու-

թյամբ և հեշտասիրությամբ: Երբ նրանք ժամանում էին քաղաք, վաճառում էին կանանց ու աղջիկներին հարեմներին, իսկ երեխաներին՝ այն թուրքական ընտանիքներին, որոնք ցանկանում էին տղաներ ու աղջիկներ՝ աշխատելու իրենց գյուղական տնտեսություններում և դաստիրակվելու որպես մահմեդականներ, և վաճառում հասարակաց տներ անգամ երեխաներին: Այդպես շարունակվեց նրանց ուղիղ ըշելով, մարդկանց սովից ճանապարհին կորցնելով, կանանց՝ քայլեցնելով շատ դեպքերում բացարձակապես մերկ, թալանելով նրանց հագուստները. երեխաներ՝ ծնված ճամփեզրերին և մայրեր՝ պատվիրված բարձրանալ և շարունակել գնալ այնքան, մինչև մեռնեն: Երեկոյան կանայք բռնաբարվում էին զորերի և սրիկաների կողմից, որոնք գալիս էին ճամբար և վերջապես, երբ նրանք հասնում էին Եփրատ գետին, կանայք բազմաթիվ դեպքերում նետում էին իրենց գետն, այն պատճառով, որ մահվան միջոցով կարող էին փրկվել տղամարդու անգթությունից...

Նրանց հայրենակիցները Ռուսական Կովկասում կատարում են օրինակելի աշխատանք՝ օգնության միջոցով: Նրանք կատարում են հսկայական զոհաբերություններ և աշխատում շատ ջանադրորեն: Բայց քանակությունն անհաշիվ է: Այս երկիրն ստացել է, մենք գիտենք, մոտավորապես 100000 բելգիացի փախստական, լավ, 200000, բայց անգամ մեծ, հարուստ երկրի համար, ինչպիսին այս է, ստանձնելու համար, այն համարվեց մի մեծ խնդիր: Եթե դուք հաշվի առնեք Ռուսաստանում ապրող հայերի այն փոքր քանակությունը, երևի 1.500 000 և նրանց սահմանափակ պաշարները, կարծում եմ, կարող ենք ասել, որ նրանք վարվել են վեհանձնորեն: Կարող ենք ասել հետևյալը՝ փախստականների փրկության մեջ ազգային և կրոնական զանազանություն չի արվում: Անգամ որոշ մահմեդական փախստականներ, որոնք ճանապարհ էին գտել դեպի Ռուսական Կովկաս, փախչելով պատերազմի սարսափներից, օժանդակվում են այնպես ինչպես քրիստոնյա փախստականները: Մի ազգ, որ կարող է այդ անել իր սեփական հոգևարքի պահին, տալիս է վեհանձն բնավորության մի շատ գեղեցիկ երաշխիք...:

Դրանք ոչ միայն քրիստոնյաներ են: Ակնհայտորեն, երկրի բոլոր առաջադեմ տարրերի բնաջնջման այս գործընթացը, որը կոչվում է երկրի օսմանացում, տարածվում է քրիս-

տոնյաներից այն կողմ: Սիոնիստ հրեաները որոշ պատճառներով, կասկածվում էին լուսավորիչ ուժ լինելու մեջ և նրանք նույնպես գտնվում էին տեռորի մեջ: Իմ վերջին լուրերը այդ տեղից այն է, որ մեր ժամանակի մեծագույն կրոնական ուսուցիչ ո՛չ քրիստոնյա, ո՛չ հրեա, այլ մի մարդ, որ ներկայացնում է ձևափոխված մահմեդականության մի տեսակ, կամ մի ավելի ընդարձակ կրոն՝ ընդգրկող մահմեդականությունը և այլ կրոններ. Աբդուլ-Բահա Աբբասը, մի մարդ, որին մեզնից շատերը պատիվ են ունեցել ունկնդրել Լոնդոնում մի քանի տարի առաջ, մի ծեր մարդ, որն իր ողջ կյանքը ծախսել է բարի գործ կատարելու վրա, բռնի կերպով տարվել է իր տնից՝ Կարմել Լեռից (այժմ՝ Հայֆա-Իսրայել) դեպի Նազարեթ: Ի՞նչ է պատահել նրան կատարելապես անհայտ է, բայց չափազանց հավանական է, որ վատագույնս է տեղի ունեցել նրա հետ: Սա պատերազմ է Օսմանյան կայսրության բոլոր՝ ավելի խելացի, բարեփոխիչ տարրերի դեմ...:

ՊՆ. Թ. Փ. Օ' ԿՈՆՆԵՐ. – Խոսելով կոտորածների մասին, ես մեջ եմ բերում ամերիկյան քոլեջի նախագահին, որը տալիս է այս (Եփրատի Քոլեջ, Խարբերդ) քոլեջի ուսանողների և դասախոսների ցուցակը: Ազնվական լորդը իր առջև բրոշյուր ունի, իսկ դա գտնվում է 100-րդ էջի վրա: Պառլամենտը կունկընդրի հետևյալը. «Հաճախորդներ՝ աղջիկ ուսանողների մոտավորապես երկու երրորդը և տղաների վեց յոթերորդը սպանվեցին, ուղարկվեցին աքսոր և մահմեդական տներ: Պրոֆեսորներ՝ չորսը կորած, երեքը, ինչպես եզրակացվում է մահացած»:

Ցանկանում եմ խոսք ասել այս պրոֆեսորներից մեկի կամ երկուսի մասին: Պրոֆեսոր Բ.-ն ծառայել է քոլեջում երեսուներեք տարի, սովորել Միչիգանի համալսարանում՝ Էն Էրբորում, որը, կարող եմ տեղեկացնել պառլամենտին, հանդիսանում է Միացյալ Նահանգների ամենամեծ կրթական հաստատություններից մեկը: Եզրակացնում եմ, որ մյուս պրոֆեսորը սովորել է Պրինստոնում՝ Միացյալ Նահանգների մեկ այլ համալսարանում: Մյուս պրոֆեսորը սովորել է Էդինբուրգում: Նա հանդիսանում էր հոգեբանության և բարոյագիտության պրոֆեսոր: Նա ենթարկվեց կոտանքի: Նրա մատի եղունգները դուրս քաշվեցին արմատներով, իսկ ինքը սպանվեց կոտորածներից մեկում: Վերցնում եմ պրոֆեսոր Է.-ի դեպքը: Նա ծառայել էր քոլեջում մոտավորապես տասնհինգ տարի: Սովորել է

Կորնելում և Յելում՝ Միացյալ Նահանգների երկու մեծ ուսումնական հաստատություններում և բիոլոգիայի պրոֆեսոր էր: Այս (Եփրատ) քոլեջի պրոֆեսորները, որոնց նախագահը Միացյալ Նահանգների քաղաքացի էր, ստացել էին իրենց ուսումը աշխարհի մեծ համալսարաններում և հատկապես Միացյալ Նահանգների համալսարաններում. նրանք կոտորվեցին, տանջվեցին և հալածվեցին:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. – Պառլամենտը շատ հափշտակված ուշադրությամբ լսեց երկու շատ բարձր կարգի ելույթներ՝ նկարագրող այն սարսափելի դեպքերը, որոնք վերջերս տեղ են գտել Հայաստանում և, իսկապես, խոսելիս այս ամբիոնից, ինձ համար շատ քիչ բան կա ավելացնելու նրան, ինչ իմ հարգարժան ընկերներն արդեն պառլամենտի յուրաքանչյուր կողմից ասել են: Պատմությունը սարսափելի է: Պառլամենտը կվերհիշի, որ նախքան պատերազմ սկսվելը, անցած տարվա փետրվարին տերությունները ստիպել էին թուրքերին ընդունել բարեփոխման միջոցառումը, որը կարծում եմ, կարող էր առաջացնել որոշ էական բարելավում և անվտանգություն այս դժբախտ ժողովրդի համար: Ես չեմ գնա դեպի նրա մանրամասները, բայց այնտեղ պետք է լինեին երկու գեներալ-կոմիսարներ, որոնք պետք է ունենային որոշ լիազորություններ, որոնք, իմ կարծիքով, արժեքավոր կլինեին, բայց այն պահին, երբ բռնկվեց պատերազմը և անգամ նախքան Թուրքիան միացավ մեր թշնամուն, նա հրաժարվեց բոլոր պահանջներից ընդունելու այս բարեփոխումը հենց որ հասկացավ, կամ ավելի ճիշտ՝ հենց որ Միություն և Առաջադիմություն կուսակցությունը հասկացավ (անհրավացի է ասել Թուրքիան), որ ինքը կարող է ապահով կերպով նախաձեռնել սարսափելի ծրագիրը, որի արդյունը մենք տեսնում ենք ներկա պահին: Կարծում եմ, գրեթե առանց չափազանց երկյուղի, կարող է ասվել, որ երկրագնդի պատմության մեջ ոչ մի ավելի սարսափելի ոճիր չի իրագործվել: Իմ ետևի ընկերը թվարկեց միջադեպերից մի քանիսը: Ես չեմ պատրաստվում վիշտ պատճառել պառլամենտի զգացմունքներին, իսկապես, նպատակ չկա այդպես անելու, մանրամասնություններին ավելացնելով այն, ինչ դժբախտաբար տեղի է ունեցել: Բավական է ասել, որ այս հանցագործություններից ոչ մի սարսափի, անարգանքի կամ սպանդի տարր չէր բացակայում: Դա ոչ միայն ազգի

սպանդ ու բնաջնջում էր, այլ սպանդ՝ երևակայելի ամենադաժան հնարավոր հանգամանքների ներքո:

Որքանով գիտեմ, սարսափի միայն մեկ ամոքում գոյություն ունի և դա այն է, որ ոչ մի առումով կրոնական շարժում չէր: Դա մահմեդական զգացմունքի որևէ մոլեռանդ պոռթկում չէր: Որևէ նման կարգի երևույթ չէր: Մենք ցանկացած պատճառ ունենք հավատալու, և ես կարծում եմ, որ աշխարհի բոլոր մասերի բարեպաշտ մահմեդականները դիտել են այն սարսափները, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանում, այնպիսի կշտամբանքով, որքան և մենք: Այն որևէ կրոնական հետապընդման և ատելության նմանություն չուներ: Քրիստոնեության դեմ զգացմունքը ընդհանրապես չթափանցեց դրա մեջ: Բայց հենց նույն կացության մեջ, որը մի տեսանկյունից կարող է ողջունվել մեր կողմից, մեկ այլ տեսանկյունից վատթարացնում է այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել: Սա կանխամտածված ոճիր է, որոշված շատ վաղուց: Սա այն անձանց կշռադատված քաղաքականության մասն է, որոնց լորդ Բրայսը այնքան արդարորեն կոչեց «մարդասպան սրիկաների հրոսակախումբ, որը ներկա պահին իշխում է Կ. Պոլսում»: Նրանցից մեկը (Թալեաթը) ավելի քան մեկ պարագայում, ինձ միայն այս պահին ասվեց, պարծեցել է մի ընդհանուր ընկերոջ, որ ինքն ու իր ընկերները 6 ամսվա ընթացքում ավելին են արել , քան Աբդուլ Համիդը: Դա երկար քննարկված, կշռադատված քաղաքականություն է՝ ոչնչացնելու և երկրի երեսից ջնջելու հայերի գոյությունը: Այն համակարգված կերպով իրագործվում է: Այն կարգադրվել էր վերևից և երբ, այդպես եղավ մեկ կամ երկու անգամ, տեղական նահանգապետները մտահոգվել էին խնայելու որոշ երեխաների կամ մեղմացնելու գործողության սարսափների աստիճանը, նրանք անգթորեն հրահանգավորվեցին շարունակելու գործը, և հավատում եմ, որ մեկ կամ երկու դեպքերում նրանք հեռացվեցին աշխատանքից՝ չիրականացնելու համար այդ բավարար եռանդով:

Գոյություն ունի մեկ այլ հանգամանք ևս, որը պարտավոր եմ հիշեցնել պառլամենտին: Դա ոչ միայն կանխամտածված էր: Ոչ մի սադրանք չի եղել: Դա առաջադրվել է այն ամենի, ինչ անբարոյական է, կողմնակցի՝ կոմս Ռեվենթլոի (Ֆրեդերիկ) կողմից, որ սա պարզապես խռովության և ապստամբության կոպիտ ճնշում է: Այնտեղ ոչ մի ապստամբություն,

խռովություն, ոչ մի նման կարգի բան չի եղել: Այն առաջադրվել է Ամերիկայում, իբր այս երկրի գործակալները հայերին սադրել են ինտրիգների՝ նրանց գրգռելով ապստամբության օրինական միապետի դեմ, և այս երկիրը պատասխանատու է արդյունք հանդիսացած սարսափների համար: Ես բավականին համոզված եմ, որ պառլամենտը կհավատա ինձ, երբ ես հավաստիացնեմ, որ ոչ մի կարգի ճշմարտություն գոյություն չունի այդպիսի անհիմն պնդման համար: Հայերին ապստամբության բորբոքելու ոչ մի սադրանք այս երկրի կողմից չի եղել: Ոչ մի փորձ չի եղել նրանց իրենց տերերի դեմ բարձրացնելու, չնայած պառլամենտը հեշտությամբ կտեսնի, որ եթե որևէ այսպիսի փորձ եղած էլ լիներ, իրագործված ոճիրները ներողամտությունից և կամ անգամ արդարացումից շատ հեռու են: Բայց անգամ այս ողորմելի ներողությունը առանց հիմքի է: Ոճիրը կշռադատված է ոչ թե հայ ազգը պատժելու, այլ ոչնչացնելու համար: Դա միակ նպատակն էր, դրա միակ պատճառը:

"The New Armenia", February 15, 1916, New York

ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏ

27 հունիսի, 1916

- Ողբալի պայմաններ են տիրում Սիրիայում, - ասաց այսօր լորդերի պալատում մարկիզ Դրյուն, թուրքերի դեմ արաբների ապստամբության հայտարարության հետ կապված: Շրջափակում է գծագրվում Լիբանանի շրջանում, և նրանք ըստ էության սովամահության են մատնել այդ շրջանի բնակիչներին: Նա ասաց, որ մտքի մեջ կրելով հայերի բախտը՝ անհրաժեշտ է չզգալ Սիրիայի բնակիչներին սպառնացող ճակատագրի ամենալուրջ անհանգստությունը:

- Թուրքերը գործադրել են մեծագույն բռնություն սիրիական ազնվականների նկատմամբ, - շարունակեց մարկիզը, - և նրանցից քսանին դատապարտել մահվան, իսկ շատերին՝ բանտարկության և աքսորի: Նա հասկանում է այն ներկայացումները, որոնք թուրքական կառավարությանը կատարվել են Վաշինգտոնի կառավարության կողմից, և դժվար է ասել, թե ինչ լրացուցիչ բան կարող է արվել: Նա ավելացրեց, որ միայն կարող են հուսալ, որ երկրագնդի տարբեր մասերում ձեռք բերված ռազմական հաղթանակները այս ուղղությամբ կարող

են տալ ցանկալի արդյունք:

The Armenian Genocide In The Canadian Press, 1916 -1923, vol. II, Montreal, 1985, p. 33.

ՀԱՍԱՅՆՔՆԵՐԻ ՊԱԼԱՏ
6 նոյեմբերի, 1917

1917թ. նոյեմբերի 6-ին համայնքների պալատում տեղի ունեցած քննարկումների ընթացքում, արտաքին գործերի նախարար Արթուր Բալֆուրը դիմելով որոշ պացիֆիստների ասաց.

- Դուք պետք է հիշեք, որ սա մի պատերազմ է, որը չնայած ոչ մեր մեղքով, գործնականում տարածվեց ոչ միայն Եվրոպայի, այլ Ասիայի մեծ մասի վրա: Արդյո՞ք հարգարժան ջենտելմենները հետաքրքրություն չունեն, օրինակ, Թուրքական կայսրության այն տարրերի նկատմամբ, որոնք տառապել և տառապում են ոչ միայն անիշխանության, այլ նաև ամենադաժան և բարբարոսական բռնապետության ներքո: Արդյո՞ք Հայաստանը ոչինչ է: Արդյո՞ք Արաբիան ոչինչ է: Նրանք խոսում են ժողովրդավարացման մասին, որն անգնահատելի է, երբ վերաբերում է որոշ աստիճանի առաջադեմ պետությունների: Դա հուսալի կառավարման երաշխիք է: Բայց դուք չեք կարող ժողովրդավարացնել Թուրքիան: Դա բավականին անհնար կլինի: Բավական հասկանալի է. դրա վերաբերյալ մենք փորձնական ապացույց ունենք: Թուրքիան և դաշնակից ազգերը բնական ձևով ընկած են դաժան կառավարության ներքո: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես էլ ցնցեք, նրանք բնականոն կերպով նորից բյուրեղանում են բացարձակ ձևի որոշ իշխանության մեջ: Վերցրեք Թուրքիան: Ի՞նչ պատահեց: Սուլթանը տապալվեց, և մենք կարծեցինք, որ ունենալու ենք ժողովրդավարացված Թուրքիա: Մենք գիտենք, թե դեպի ուր այն շրջվեց: Այն դարձել էր այնքան կենտրոնացված, այնքան տգետ և բարբարոս և ավելի քիչ ընդունակ, քան համենայն դեպս սարսափելի մեծ սուլթանի օրոք էր, որը կառավարեց այդ ազգը: Պետք է արդյո՞ք մեզ համար անտարբերության փաստ դառնա այն, որ Հայաստանը պետք է ետ վերադարձվի, ինչպես հարգարժան ջենտելմենները ցանկանում են վերադարձնել նրան իրենց բանաձևով, Թուրքիայի իշխանության ներքո: Ես

չեմ ցանկանում քանդել իսկական թուրքական համայնքը՝ կազմված թուրքերից, թուրքերին սազական ձևով, թուրքերին կառավարող: Հակառակը, մեր հաստատուն նպատակը ոչ թուրք ազգերին թուրքական իշխանությունից ազատագրումն է: Բոլորդ միասին թույլ մի տվեք մեզ մեր տեսողությունից, որպես մեր նպատակներից մեկը, որին մենք պարտավոր ենք ձգտել, այն պարտականության դուրս թողնելը՝ թուրքական իշխանությունից այն ազգերի ազատումը, որոնք թուրք չեն, բռնության են ենթարկվել թուրքերի կողմից և որոնք, կարծում եմ, կբարգավաճեն եթե դրվեն իրենց սեփական ավանդույթների և իշխանության ներքո, եթե միայն նրանց տրվի հնարավորություն...:

Ի՞նչն է իմպերիալիստական, ցանկության մեջ՝ տեսնելու Լեհաստանն անկախ, Հայաստանն ազատագրված թուրքերից, Էլզաս Լոթարինգիան՝ վերամիացած Ֆրանսիային, տեսնելու, որ Իտալիան ունենալու է իր սեփական ազգը, լեզուն և քաղաքակրթությունն ընդգրկող տարածությունը:

"The New Armenia", vol. X, No. 2, February, 1918, New York.

ԼԼՈՅԴ-ՋՈՐՋ[1]. – Հայաստանը, ինչպես յուրաքանչյուրը պետք է տեսնի ժողովուրդների ազատության գործադրությունը: Անհատական դավաճանությունները մեկ անգամ ևս ապացուցում են, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ պետք է ապրի իր հայրենիքի մեջ, ինքնուրույն, որպեսզի խաղաղություն վայելի:

Հայերը պետք է վերագտնեն իրենց անկախությունը: Շատ կարևորություն չունի, երբ արդար սկզբունքների գործադրման համար այս կամ այն երկիրը ենթարկվի տակնուվրայությունների, մանավանդ երբ խնդիրն ավազակների երկրի մասին է, որտեղ գերմանական յաթաղանը գործում է գահաժառանգ իշխանի վրա, ինչպես նաև նախկին սուլթանի (զարմացական բացականչություններ յուրաքանչյուրի խավի կողմից) և որտեղ արքայասպանություն արքայասպանության այնպիսի վարպետությամբ է հաջորդում, որ բեղինյան հոտ է զգացվում: Ճշմարիտ սոսկումի զգացումով է, որ դիտում ենք ոճիրի միջոցով այն երկրի առաջադիմությանը, որը Պրուսիայի հետ իր դաշինքից առաջ միայն տգիտություն ուներ: Պարոնե՛ր, այդ երկիրը, միայն այնտեղ ապրողների շահի համար պետք է անդառնալիորեն Եվրոպական մայր ցամաքից դուրս նետվի, քանի որ վճռապես անընդունակ է արևմտյան քաղա-

քակրթության համար (ծափեր):

Հետո գալիս է իսրայելցի ժողովուրդը, որի մասին կփորձեմ ամբողջ ուժով շեշտել Միացյալ Նահանգների նախագահի գովեստները, որոնք այնքան են ճշմարիտ, որ լիովին արժանահավատ են (խանդավառություն լորդերի օթյակի մեջ): Մեծ Բրիտանիան արդեն հայտնում է իր դիտավորությունը Պաղեստինում: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և մյուս դաշնակիցների անունից ձեզ պետք է հաղորդեմ մեր որոշումը՝ իսրայելցիները պետք է ստանան ժողովրդի բոլոր իրավունքներն ամենալայն ձևով (ծափեր): Թուրքիայի առևտուրը, առանց այդ տարրի, որին պետք է շնորհվի կարողունակության շքանշանը, պետք է ոչնչանար: Հայերն ու իսրայելցիները ավելի շատ իրավունք ունեն կյանքի և պետք է մեր պաշտպանությամբ ունենան, քան նրանք, ովքեր տգետ հալածիչներ են (երկարատև ծափահարություններ և հավանության շարժումներ ամբողջ դահլիճով մեկ):

Նրանք ոչ միայն մեր, այլ նաև չեզոքների պաշտպանությունը պետք է վայելեն, որոնց զգացմունքները, մեր հակառակորդների հետ համեմատած, ամեն բացատրությունից վեր է: Այդ չեզոքներից բոլորն էլ պետք է մեր կողմը անցնեին,եթե մեզ անհրաժեշտ լիներ նրանց օգնությունը:

Ենովք Արմէն, Լոյտ Ճորճի հռչակավոր ճառը եվ Հայկական Խնդիրը անգլիական Խորհրդարանին մէջ, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 6-7:

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՊԱԼԱՏ

11 հուլիսի, 1918

Պն. Բալֆուրը 1918թ. հուլիսի 11-ին համայնքների պալատում պատասխանելով պն. Ռամսեյ Մակդոնալդի հարցադրմանն ասաց. «Նորին գերազանցության կառավարությունը լուրջ համակրանքով և հիացմունքով է հետևում Կովկասում հայերի իրենց ազատության և արժանապատվության համար պաշտպանության քաջ դիմադրությանը: Ես կցանկանայի հարգարժան անդամին հղել դաշնակից տերությունների ղեկավար պետական անձանց այն հրապարակային հայտարարություններին՝ ի պաշտպանություն հայկական հարցի ինքնորոշ-

ման սկզբունքով լուծման»:

Aram P. Aivazian, Usurped By Genocide and Treachery: Documentary – Protest of a Survivor, Montreal, 1992, p. 214.

ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱ
Շաբթշաբթի, 13 նոյեմբերի, 1918

ՎԻԿՈՆՏ ԲՐԱՅՍԸ բարձրացավ հարցնելու Նորին գերազանցության կառավարությանը, թե արդյո՞ք նրանք հաշվի կառնեն,կարգ ու կանոնի պահպանման համար օկուպացիայի նպատակահարմարությունը Հայաստանի և Կիլիկիայի շրջաններում, որտեղ խռովությունները մեծիմասամբ հավանական են ծագելու, կամ գոնե այս շարջաններ առանձնացված զորքեր ուղարկել՝ նկատի ունենալով հետևյալ փաստերը.

1. Վերջին զինադադարի պայմանների համաձայն թուրքական բանակի ապառազմականացումը ազատ է արձակում զինված մարդկանց մի մեծ քանակություն, հավանական դառնալու խաղաղասեր բնակչության համար վտանգի աղբյուր, քանի որ վերը նշված երկրամասերում սնունդը հատկապես ավելի սակավ է:

2. Այն, որ վերջին կոտորածների քրիստոնյա փախըստականները, որոնք ցանկանում են վերադառնալ իրենց տները և ցանել իրենց դաշտերը հաջորդ բերքահավաքի համար, չեն կարող վարվել այդպես այդ երկրամասերի ներկա անիշխանության պայմաններում:

3. Այն, որ քրիստոնյա կանանց մի մեծ քանակություն, որոնք կոտորածների ժամանակ գերվեցին և թուրքական պաշտոնյաների կողմից հրապարակավ վաճառվեցին ստրկության թուրքական հարեմներ, չեն կարող ազատվել այս ստրկությունից առանց եվրոպական պաշտոնյաների իշխանության և գործողության:

Ազնվական Վիկոնտն ասաց.

- Միլորդնե՛ր, ես նպատակ չունեմ այս հարցի վերաբերյալ որևէ ձևով ձեր ուշադրությունը դարձնել Փոքր Ասիայի տարածքների, որոնք մինչև այժմ պատկանել են Օսմանյան կայսրությանը, վերջնական տնօրինման վրա: Ես ավելի շատ ցանկանում եմ Ձերդ պայծառափայլ լորդերի ուշադրությունը դարձնել մի

անմիջական հրատապ հարցի, և այս տարածքների հետագա ճակատագրի գլխավոր հարցի վերաբերյալ ես չեմ ծավալվի այնչափ, որքան ասելով հետևյալը: Նորին գերազանցության կառավարությունը տվել է մեզ հավաստիացումներ կամ նմանատիպը տրվել են դաշնակից պետությունների կառավարությունների կողմից, որ թուրքերի տիրապետությունը ամբողջապես կփոխարինվի և կոչնչացվի այն շրջաններում, որտեղ բնակչության մեծ մասը քրիստոնյա է, այնպես որ այս գարշելի կառավարությունը, որը հանդիսացել է Արևմտյան Ասիայի վեցդարյա նզովքը, այլևս ոչ մի հնարավորություն չի ունենա ճնշելու կամ կոտորելու իր քրիստոնյա հպատակներին: Նորին գերազանցության կողմից արված հայտարարությունները այնքան անկեղծ և կրկնվող են եղել, որ չեմ կարծում անհրաժեշտ է անել ավելին, քան ասել, որ մենք դրանք ի գիտություն ենք ընդունել մեծ բավարարվածությամբ: Հիրավի, Նորին գերազանցության կառավարությունը չէր կարող հայտարարել իր նպատակը որևէ այլ ձևով. ինչպես իրենք, այնպես էլ մենք գիտենք, թե որքան ուժեղ է հասարակական զգացումը այս երկրում և որքան ուժեղ է նաև այդ նույն զգացումը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, մի երկիր, որն արևելյան քրիստոնյաների համար ավելի շատ բան է արել, քան երբևէ որևէ այլ ժողովուրդ:

Ապա, միլորդնե՛ր, ես գալիս եմ այն հարցին, որը բարձրացրել եմ Առաջարկության ծանուցման մեջ: Ես այս ծանուցումը ամբողջական տեսքի եմ բերել, որպեսզի կարողանամ ժամանակ խնայել, առանց այդքան շատ մտնելու մանրամասների մեջ, որն այլ կերպ պետք է ստիպված լինեի անել: Ուստի, ես պարզապես կմեկնաբանեմ այն կետերը, որոնք բարձրացված են իմ ծանուցման մեջ և կխնդրեմ Նորին գերազանցության կառավարությանը նկատի առնել այն բացառիկ հրատապությունը, որ այդ հարցը ունի. հրատապության պատճառները առաջադրվում են այն բառերի մեջ, որոնք ես օգտագործել եմ: Քննարկվող խնդրի առաջին մասում ես հարցնում եմ Նորին գերազանցության կառավարությանը, թե արդյո՞ք հաշվի կառնի, Հայաստանի և Կիլիկիայի շրջաններում, որտեղ անկարգապահությունը մեծիմասամբ հավանական է ծագելու, կարգ ու կանոնի պահպանման համար օկուպացման նպատակահարմարությունը: Թուրքերի հետ կնքված զինադադարով գոյություն ունի մի կետ, համաձայն որի, եթե անկարգություն

ծագի դաշնակից տերությունները կարող են այդ շրջանները օկուպացնելու համար զորք ուղարկել: Մեծ զարմանքի էր արժանացել այն, որ դաշնակից կառավարությունների կողմից Թուրքիային շնորհված պայմանները պետք է լինեին ավելի մեղմ, քան նրանք, որոնք շնորհվեցին, օրինակի համար, Ավստրիային, և կարծում եմ, որ այդ զարմանքը անբնական չէր, որովհետև թուրքերը բացարձակապես գտնվում էին դաշնակիցների ողորմության ներքո: Նրանք կատարելապես անօգնական էին: Նրանց բանակի մեծ մասը շրջապատվել էր և դյուրին կլիներ դաշնակից տերություններին նրանց հատկացնելու ցանկացած բան, որը հարմար էին կարծում:

Ինչպես իրազեկ են Ձերդ պայծառափայլ լորդերը, ներկա թուրքական կառավարությունը ընդգրկում է որոշ քանակությամբ մարդիկ, որոնք եղել են այն ցնցող կոտորածների (որոնք տեղի ունեցան 1915 թվականին) մեղքի գործընկերները: Ձերդ պայծառափայլ լորդերից նրանք, ովքեր ցանկանում են թարմացնել իրենց հիշողությունը կարող են դիմել Կապույտ գրքին, որը տպագրվել է արտաքին գործերի նախարարության կողմից 1916թ., որի մեջ դուք կգտնեք արձանագրությունն այն սարսափելի կոտորածների, որոնք ամենուրեք ծանուցվում են պատմության մեջ, որքան էլ փորձվել են չտրվել հավանության կամ արդարացվել: Ոչ միայն Թալեաթ փաշան, ոճրագործների մեջ, որոնք այդ պահին ստեղծեցին Միություն և Առաջադիմություն կոմիտեն, ամենաակնավորը, այլ և մի շարք անձինք, որոնք դեռևս գոյություն ունեցող թուրքական կառավարության անդամ են, պետք է կրեն այդ կոտորածների մեղքը: Լինելով այդպիսին, զարմանալի է, որ նման կառավարությունից պահանջվեց ամեն ինչ, բացի անվերապահ անձնատուր լինելուց:

Դրանից ես անցնում են նրան, թե ինչ պետք է կատարվի այժմ: Անիշխանությունը այս երկրամասերի խրոնիկական պայմանն է: Երբ զինադադարն ազդարարեց, որ եթե անկարգություն ծագի, դաշնակից տերությունները պետք է ազատ լինեն զորքեր ուղարկելու, մոռացված է թվում այն, որ այս երկրամասերը միշտ գտնվում են անկարգության մեջ: Եվ որ եթե որևէ արտակարգ բան ծագի, դա կարող է լինել մի կարևոր պահ՝ եղած արդյունք լուրջ չարիքների, նախքան լուրերը հասած կլինեն դաշնակից հրամանատարներին, որպեսզի իրավունք տան

նրանց ուղարկել զորքեր, որոնք կպահանջվեն ճնշելու համար այդ անկարգությունները:

Ես պնդում եմ Նորին գերազանցության կառավարությանը, որ ամենամերձակա հնարավոր ժամանակաընթացքում զորքեր ուղարկելու համար, գոյություն ունի լուրջ փաստարկ: Բայց բավանակին կարող եմ հասկանալ, որ անգամ Միջագետքի բանակը, որը ոչ երկար ժամանակ է, ինչ ընդգրկվել է թուրքերի դեմ ակտիվ ռազմական գործողությունների մեջ, հնարավոր է ի վիճակի չի եղել, փոխադրամիջոցի կամ նմանատիպ այլ պատճառներով, այդ պահին վատնել բոլոր ուժերը, որը կպահանջվեր Հայաստանն ընդգրկող ընդարձակ շրջանները (վեց վիլայեթները) և Կիլիկիան օկուպացնելու համար: Դա պետք է այդպես լիներ, այդ պահին բոլոր դեպքերում էլ համոզվածորեն հնարավոր կլիներ առանձնացնել բավականաչափ ուժեր Միջագետքի բանակից և միգուցե նաև այն ուժից, որը հիմա զավթում է Հյուսիսային Սիրիան և ուղարկել բրիտանացի սպաների ներքո այն կետերը, որոնք մեծ մասամբ եղել են հավանական խլրտման օջախ կամ որոնք իշխել են այս երկրամասերի միջև հաղորդակցության գլխավոր ուղղությունները:

Ես համարձակվում եմ ենթադրել, որ անկարգությունը այդ շրջաններում միշտ խրոնիկական է: Ձերդ պայծառափայլ լորդերից նրանք, ովքեր հետևել են նրանց վերջին քսան կամ երեսուն տարվա պատմությանը, գիտեն, որ դա ենթադրելի է: Բայց ներկայումս իրադրությունը բացառապես վտանգավոր և դժվարին է: Թուրքական բանակը հենց նոր է ապառազմականացվել: Թուրքական բանակը վերջին չորս տարիների ընթացքում ներգրավվել է քրիստոնյաների կոտորածի և կողոպուտի մեջ, որտեղ էլ որ կարողացել է նրանց գտնել: Այդ բանակը հիմա ազատվել է անգամ այնպիսի թույլ վերահսկողությունից, որն իրականացնում էին սպաները, և զորքերը, հավանաբար իրենց զենքերով, ազատ են արձակվել թափառելու այս երկրամասերում և թալանելու ու կոտորելու այնտեղ, որտեղ որ կամենան: Հետևապես գայթակղությունը, դա պետք է ընդունել, ավելի մեծ է քան սովորաբար, որովհետև կա սննդի շատ մեծ սակավություն և միայն բնական է, որ զենքերը ձեռքերին սուված զինվորները պետք է փորձեն վերցնել այն, ինչ էլ որ գտնեն դժբախտ գյուղացիությունից, որի միջով նրանք կարող են անցնել: Ուստի, ներկայումս գոյություն ունի ցանկացած պատճառ

հավատալու, որ այս վիթխարի տարածությունը, ձգվելով Սև ծովի հարավ-արևելյան մասից այնքան հեռու, որքան Լևանտի[4] հյուսիս-արևելյան մասը, գտնվում է անկարգապահ հրոսակախմբերի ձեռքում, որոնք բռնություններ են գործադրում ամենուր, որտեղ կարող են գտնել մարդկանց և որոնց նկատմամբ էլ հանցանքներ են կատարում և կողոպտում ցանկացածին, որը սնունդ կամ որևէ այլ բան է թողել:

Ամենքը, ով ծանոթ է այս երկրամասերին գիտե, թե ինչ է պատահում, երբ բանակը հանկարծակիորեն ազատ է արձակվում, հատկապես այնպիսի բանակը, ինչպիսին այս է: Ես կարող եմ նշել, որ միայն հենց նոր Փարիզից մի հեռագրի կրկնօրինակ եմ ստացել, որը ուղարկվել է Անդրկովկասի տարածաշրջանից և որը հաստատում է, որ երկու թուրքական դիվիզիաներ՝ 5-րդը և 15-րդը, դեն են նետել իրենց թուրքական համազգեստները և միացել այնտեղ գոյություն ունեցող թաթարական ուժերին, որոնք գործում էին Բաքվի շուրջ, և այդ թաթարական ուժերի հետ միասին ոմբակոցում են քրիստոնյաների գյուղերը և գլխավորապես շարունակում են պարտիզանական պատերազմը, որը բնականաբար ծագում է, երբ զինվորները ազատվում են կարգապահությունից և դեռևս ունեն թշնամի, որոնց նկատմամբ պետք է ազատություն տան իրենց կամքը: Ես, անշուշտ, չեմ համարձակվում հաստատել այս հեռագրի իսկությունը, թերևս մի նմանատիպ բան ստացվել է Նորին գերազանցության կողմից, բայց ես ցանկանում են նրանց ուշադրությունը գրավել այն հայտարարության վրա, որովհետև դրա համար որևէ անհավատալի բան չկա, և այն առաջադրում է հետագա արդարացում, թե ինչու զորքերը, որքան հնարավոր է շուտ, պետք է առանձնացվեն օկուպացնելու համար խնդրո երկրամասը: Այդ տարածքը, որքան կարող եմ ընկալել հեռագրից, թվում է, որ Բաքվից հարավ ընկած շրջանն է՝ Բաքվի և Էնզելիի միջև,Կասպիականի ափին:

Երկրորդ կարծիքը, որ ես ցանկանում եմ արտահայտել այն է, որ քրիստոնյա փախստականները, ովքեր խուսափել են վերջին կոտորածներից և ցանկանում են վերադառնալ իրենց տները և ցանել դաշտերը հաջորդ բերքահավաքի համար, չեն կարող վարվել այդպես, այդ երկրամասերի ներկա խառնաշփոթ պայմաններում: Երբ, մոտավորապես 1915թ. կեսերին, հայերի ոտքի կանգնմամբ, թուրքերը դուրս քշվեցին Վանից,

ռուսները միացան նրանց (հայերին,- ընդգծումը մերն է Տ. Ս.), և փախստականների մի մեծ քանակություն վերադարձավ: Հետևապես թուրքական բանակը մեծապես սաստկացել էր: Հայերը, որոնք ամենախիզախ կերպով կռվել էին թուրքերի դեմ, տեղահանվեցին ռուսների հետ Վանից և պարտավորվեցին գնալ դեպի ռուսական տարածք, և փախստականները գնացին նրանց հետ: Սա ցույց է տալիս մի երկրի վերագրավման փորձի վտանգավորությունը, երբ այն դեռևս գտնվում է անիշխանության պայմաններում: Այս փախստականները շատ մեծ քանակությամբ գոյություն ունեն այնտեղ, ինչ համարվում էր Կովկասի ռուսական տարածքներ: Նրանցից բազում հազարավորները օգնություն են ստացել այս երկրի և Միացյալ Նահանգների գթասիրտ անձանց նվիրատվությունների միջոցով: Գ-ոյություն չունի որևէ այլ բան, քան այն, որ նրանք միանգամից ցանկանում են վերադառնալ իրենց լքյալ բնակավայրերը, վերակառուցել իրենց տները և մեկ անգամ ևս ցանել իրենց դաշտերը: Անհրաժեշտությունը մեծ է այդ վայրի համար. այդ տարածքներում եղել է լուրջ սով, վերջին երկու կամ երեք տարիների ընթացքում, և սովը ավելի ու ավելի կսաստկանա, եթե չթույլատրվի դաշտերը վարել հիմա: Այնտեղ մի հարաբերականորեն խղճուկ բնակչություն է՝ գյուղատնտեսական աշխատանք կատարելու համար և, ուստի, բոլորի բարեկեցության համար մեծագույն կարևորություն է հանդիսանում, ինչպես մահմեդական, այնպես էլ քրիստոնյա բնակչության համար, որպեսզի կարգ ու կանոնը որքան հնարավոր է շուտ վերականգնվի, և դաշտերը սկսեն մշակվել: Հարցը իսկապես հրատապ է, քանզի մինչև մարդիկ չկարողանան ժամանակին վերադառնալ վաղ ցանքի, հաջորդ տարի բերք չի լինի և սարսափելի սով կհետևի:

Երրորդ, քրիստոնյաների մի մեծ քանակություն, որոնք կոտորածների ժամանական գերվել և վաճառվել են ստրկության թուրքական հարեմներ՝ թուրք պաշտոնյաների կողմից չեն կարող ազատվել այդ ստրկությունից առանց եվրոպական պաշտոնյաների իշխանության և գործողության: Երբ մեծ կոտորածները շարունակվում էին 1915 թ., և երբ տղամարդիկ դուրս էին բերվում քաղաքից և մորթվում այնպես, որ մի շարք խորխորատներ լեռներում դեռևս լի են նրանց կմախքներով. երիտասարդ կանայք կամ գերվեցին և յուրացվեցին թուրքական պաշտոնյաների և զինծառայողների կողմից կամ տարվեցին

շուկա և վաճառվեցին ամենաբարձր գնորդին: Ավելի տարիքավոր կանայք քշվեցին ճանապարհների երկայնքով և համարյա բոլորը տանջամահ եղան զրկանքից և սննդի կարիքից՝ մինչև հասան իրենց հեռավոր, սիբիրական անապատի նպատակատեղին: Այդ երիտասարդ կանայք, որոնք գերվեցին՝ տարվելու և հանձնվելու ամենագարշելի ստրկության թուրքական հարեմներ, դեռևս մաշում են այնտեղ իրենց թշվառ գոյությունը: Նրանք, հաշվվում են հավանաբար հազարներով: Նրանք չեն կարող ազատվել առանց եվրոպական սպաների և զորքերի ներկայության: Եվ համոզվածորեն Ձերդ պայծառափայլ լորդերի մեջ չկա մեկը, որը չհամակրի այդ դժբախտ կանանց, իրենց ծնողներից և ամուսիններից վերցված, բռնադատված մի ճակատագրի, որը նրանք ատում են, պարտավորված կոչելու իրենց մահմեդականներ և դարձած իրենց հարստահարիչների բռնության առարկան: Համոզվածորեն, մարդկության ամենաբարձրագույն պարտականությունն է այն, որպեսզի մենք միանգամից ջանանք ազատել նրանց, նախքան այն կդառնա ավելի դժվար, քանի որ տարեցտարի, ամսեամիս այն կդառնա ավելի դժվար:

Ես կարող եմ ավելացնել, որ նմանատիպ ճակատագրի են արժանացել մի մեծ քանակությամբ տղաներ: Ավելի տարիքավորները՝ տասներկու կամ տասներեք տարեկանից բարձր, նրանք ովքեր կարող էին գիտակցել, առանց բացառության սպանվեցին: Ավելի երիտասարդները հանձնվեցին դերվիշներին և տարվեցին դաստիրակվելու մահմեդական մենաստաններում որպես մահմեդականներ, դաստիրակվեցին ատելու իրենց ծնողների ճակատագիրը, կրթվեցին ատելու իրենց ծնողներին և առանց որևէ հույսի՝ տեսնելու իրենց ծնողներին մեկ անգամ ևս: Այդ դժբախտ տղաներից դեռևս շատերը կարող են փրկվել, բայց ինչպես կանանց դեպքում, ցանկացած անցնող ամիս նրանց փրկությունը դարձնում է ավելի դժվար: Ուստի, հուսով եմ, որ դուք կգտնեք, որ այս հարցերում գոյություն ունի շատ լուրջ փաստարկ գործելու համար և որ այն դառնում է դաշնակից տերությունների վրա դրված մարդկության պատասխանատվությունը և պարտքը, անելու այն, ինչ կարող են՝ փրկելու ստրկության մեջ գտնվող մարդկանց և ապահովելու այն փախստականների անվտանգությունը, ովքեր ցանկանում են վերադառնալ և փորձել վերականգնել ի-

րենց տները և հաղորդել մի տեսակ բարգավաճման երանգ այն երկրամասերին, որոնք ամայացվել են:

Ես միայն այսօր խնդրի վերաբերյալ մի հեռագիր եմ ստացել, որը չնայած ուղղակիորեն չի առնչվում իմ հարցին, այն աստիճան հետաքրքիր է, որ ես կհիշատակեմ և կխնդրեմ Նորին գերազանցության կառավարության ուշադրությունը նրա նկատմամբ: Ես հենց նոր ստացել եմ այն Ժենևի կոմիտեից, որը վերջին երեք տարիների ընթացքում հավաքել է նվիրատվություններ գթասիրտ շվեյցարացի քաղաքացիների կողմից որպես օգնություն և ուղարկել այն հայ փախըստականներին: Դրա իսկությունը հաստատվում է քաղաքի ամենաբարձր ընտանիքներից մեկին պատկանող Ժենևցի մի նշանավոր պարոնի և մի ամերիկացի միսիոների կողմից, որը երկար ժամանակ ծառայել է Ադանա քաղաքում: Հեռագիրն ասում է. «Ես աղերսում եմ ձեր ուշադրությունը դարձնել այն փաստին, որ շատ հայ որբեր և բռնագաղթված կանայք մի շարք վայրերում անձնվիրացորեն հոգ են տարվել գերմանացի միսիոներների կողմից »:

Նրանք անվանում են վայրերը, բայց անուններն այնքան վնասված են հեռագրի մեջ, որ այն ամենը ինչ կարողացա անել, կռահելն է, որ դրանցից մեկը Խարբերդն է: «Մենք վախենում ենք, որ սարսափելի վիշտ կարող է պատճառել, եթե այդ միսիոներները հարկադրվեն լքել, մինչև նոր օգնության ուժը կկարողանա ժամանել և ստանձնել աշխատանքը: Մենք կհուսանք, որ կշնորվի որոշ հապաղում, մինչև հնարավոր լինի համաձայնություններ կայացնել»:

Կարծում եմ, Ձերդ պայծառափայլ լորդերը ուրախ կլինեն լսել, որ ոչ միայն Ասիական Թուրքիայի ամերիկյան միսիոներներն են իրենց լավագույնս դրսևորել, մեղմացնելու համար այն ամբողջ վիշտը, որը նրանք կարողացան գտնել, այլ նաև այս գերմանացի միսիոներներն արեցին ամենաուժեղ ներկայացումները գերմանական կառավարությանը, աղերսելով նրան՝ հարկադրել թուրքերին դադարեցնել կոտորածները, ներկայացնելով նրան, որ Գերմանիայի անունն ու վարկը կարատավորվի և կանարգվի բոլոր ժամանակների համար, եթե գերմանական կառավարությունը կանգնի այդ կոտորածների կողքին և պարզվի, որ լուռ համաձայնություն է տվել այն կոտորածներին, որոնք թուրքերը իրականացնում էին:

Այս կոչերը բախվեցին խուլ ականջների: Հանգուցյալ գերմանական կառավարությունը, ուրախ եմ կոչելու այն հանգուցյալ, ոչ միայն մերժեց որևէ քայլ կատարել, դադարեցնելու կոտորածները, այլ նաև արգելեց դրանց վերաբերող որևէ տեղեկության հրապարակումը Գերմանիայում: Նրանք թաքցրեցին միսիոներների զեկույցը, և իրենց լավագույնս դրսևորեցին թաքցնելու այդ ամենը գերմանացի ժողովրդի իմացությունից կամ շրջանառության մեջ դրեցին քրիստոնյաներին զավթիչներ ներկայացնող կեղծ պատմություններ: Ես հույս ունեմ, որ Նորին գերազանցության կառավարությունը կզգա, որ անպատշաճ կլինի, եթե այս գերմանացի միսիոներները վնասվեն իրենց գթասիրտ աշխատանքում, և կարգադրություններ պետք է տրվի ցանկացած զորքերի, որը կարող է զավթել երկիրը, որ միսիոներներին պետք է թույլատրել շարունակել այն աշխատանքը, որը երաշխավորվում է իմ նկարագրած ձևով, մինչև որ օգնության ուժը կարողանա հասնել: Ուրախ եմ լսել, որ Ամերիկյան Օգնության Կոմիտեն, որն այդքան շատ բան է արել թեթևացնելու արևելյան քրիստոնյաների վերջին երեք տարիների տառապանքները, պատրաստվում է ուղարկել մի մեծ օգնական ուժ, բավարար դրամական միջոցներով՝ փախստականներին օգնելու համար: Անշուշտ, նրանց համար անվտանգ չի լինի անցնել երկրով, կամ փորձել բաժանել այդ միջոցները, մինչև չկարողանան ունենալ այնպիսի պաշտպանություն, ինչպիսին կտրամադրեր բրիտանական զորքերի մուտքը:

Գիտեմ, որ Նորին գերազանցության կառավարության համար դժվար կարող է լինել այն հարցերին պատասխանելը, որոնք ես տվեցի: Հավանաբար նրանից կպահանջվի կապվել դրսի զինվորական իշխանությունների հետ և կարող է դժվար գտնել, անելու ավելին, քան նախաձեռնելու տալ հոգատար և համակրելի ուշադրության այն փաստերին, որոնք ես ջանացի մեկնել Ձերդ պայծառափայլ լորդերի և նրա առջև: Ինչևէ, հուսով եմ, որ կանեն այդ՝ ընդունելով խնդրո կարևորությունը և, ուստի, վստահորեն թողնում եմ խնդիրը նրանց ձեռքերում:

ՔԵՆԹԵՐԲԵՐԻԻ ԼՈՐԴ-ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. – Միլորդներ, ես կխնդրեմ, որպեսզի թույլ տաք ինձ մի քանի բառ ասել այս հարցի վերաբերյալ, որովհետև հանգամանքները հանգեցրել են ինձ այդ տարածքների որոշ քրիստոնյաների հետ սերտ

կապի, որոնց ազնվական վիկոնտը ակնարկեց, չնայած, թերևս իմ հարաբերությունները ավելի սերտ են եղել նրանց հետ, ովքեր ընկած են այն շրջանից մի քիչ դեպի հարավ և արևելք, որոնց հիշատակեց Լորդ Բրայսը: Ես խոսում եմ Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև սահմանամերձ՝ Վանի, Ուրմիայի և այլ, գլխավորապես բողոքական քրիստոնյաների և նրանց հետ մի որոշ քանակությամբ հայերի մասին: Այս մարդկանց հետ ես գտնվում եմ հաստատուն կապի մեջ և տարօրինակ է ասել, անգամ պատերազմի ընթացքում, այն վճռականությունն ու հաստատակամությունը հաղթահարելու դժվարությունները, որոնք բնորոշ են եղել նրանց պատմությանը, նրանք ունեցել են ոչ միայն հաղորդակցության ուղիներ, այլ նաև գաղտնի գործակալներ, որտեղով այլ գաղտնի էմիսարների չի հաջողվել անցնել:

Չի կարող օգտագործվել որևէ բառ, որը կարող է լինել ավելի ուժեղ, նկարագրելու համար այն սարսափները, որոնց մասին պատմել են ինձ նշված տարածքների քրիստոնյաները, որոնց հիշեց ազնվական վիկոնտը. գորքերի անցնելուն հաջորդող կանանց ու աղջիկների սակարկության բարձրացումը, ծեր կանանց արտաքսումը և աղջիկների, որպես հոտ, վաճառքը: Տղամարդկանց մեծ մասը կոտորվեց, բայց նրանք որոնք ազատ էին արձակվել, հաջողության հասան, մեծ քաջությամբ ջախջախելով այն թուրքական և քրդական ուժերը, որոնք փորձում էին հաղթահարել նրանց: Ես, ինչպես ցանկացած ոք, հասկանում եմ այն բացառիկ դժվարությունը, որը կարող է ունենալ կառավարությունը՝ տալու ներկա հարցի վերաբերյալ մանրամասն պատասխաններ կամ խոստումներ. բայց այն ինչ ինձ միշտ զարմացրել է այդ տարածաշրջանի վերաբերյալ, հանդիսանում է որոշ արված հավաստիացումների և որոշ արտահայտությունների այն փաստը, որ մենք չենք մոռանում նրանց, և որ օգնությունը կհասնի նրանց որտեղ այն հնարավոր է, կգտնի իր ուղին դեպի այս մարդիկ այն ճանապարհով, որը ենթադրվում է անհնարին և մի մեծ անտարբերություն է դառնում նրանց նկատմամբ: Պետք չէ կարծել, որ այս երկրում կազմակերպված հանրահավաքները, այս պալատում օգտագործված փաստարկները կամ կառավարության կողմից արված հայտարարությունները կանցնեն այս մարդկանց կողքով: Այլ նրանք կանցնեն միջով: Նորից և նորից պարզվել է, որ նրանք ավելի բան գիտեն այս ամենի մասին, քան կարելի է

հնարավոր կարծել. և ցանկացած բան, որ մենք կարող ենք ասել, հավաստիացնելու, որ նրանք չեն մոռացվել, կարող է անգնահատելի արժեք լինել այն մարդկանց համար, որոնք կրել են ցանկացած կարգի անպատմելի բռնություններ և սարսափներ և որոնք հիմա ենթարկվում են զորացրված, անխոհեմ և սնունդ փնտրող զինվորների բռնություններին:

Մենք երախտիքի մի մեծ պարտք ունենք ամերիկյան այն միսիոներներին, ովքեր մնացել են իրենց դիրքերում այն դժվարություններով հանդերձ, որոնք կարող էին դուրս քշել գրեթե ցանկացածի: Նույնը վերաբերում է անգլիացի միսիոներներին, և մենք պարտավոր ենք ընդունել՝ գերմանացի միսիոներներին: Չի կարող կասկած լինել այն դժվարությունների մասին, որոնց նրանք ստիպված են եղել հակադրվել: Ես զգացի, որ չեմ կարող լուռ մնալ, այլ պետք է հաստատեմ Լորդ Բրայսի ասած ցանկացած բառը, որպես ի լրում նրա, ինչ ուղղակիորեն կամ անուղղակի կբխեր այն ամենից ինչ կարող էր ասվել, դեռ ավելին այն ամենից, ինչ կարող էր արվել՝ ցույց տալու համար, որ մենք չենք մոռացել այս ժողովրդին:

ԿՈՍՍ ԿՐՈՈՒՖՈՐԴ.– Սիլորդնե՛ր, ես մանրամասն կերպով չեմ կարող պատասխանել Լորդ Բրայսի կողմից բարձրացված հարցերին, բայց ընդհանուր բառերով կարող եմ ազնվական վիկոնտին հավաստիացնել, որն իմ կարծիքով ինքը բավարար կհամարի: Խնդիրը, որը նա բարձրացրեց, հանդիսանում է այն, ինչ ներկա պահին ընդգրկում է Նորին գերազանցության կառավարության իր դաշնակիցների հետ խորհրդակցության լուրջ ուշադրությունը: Ես ցավում եմ, որ հստակ գործողության հայտարարությունը, որը կարող է ազնվական վիկոնտի նկարագրած իրադրության տեսանկյունից անհրաժեշտ կամ ցանկալի լինել, չի կարող արվել այս պահին, բայց ես ուրախությամբ օգտվում եմ այս հնարավորությունից հավաստիացնելու նրան, որ Նորին գերազանցության կառավարությունն ամբողջությամբ զգոն է ընդգրկված ազգային և մարդասիրական շահերի նկատմամբ և որոշել է որևէ ջանք չխնայել՝ ապահովելու համար հայերի արդար պահանջների ամբողջական բավարարումը:

Parliamentary Debates. House of Lords, November 13, 1918.
House of Commons October 23,24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14,18, 1918.
Armenia. London, 1918, p. 1-7, (այսուհետև տե՛ս "Parliamentary Debates...").

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՊԱԼԱՏ
ԲԱՔՎԻ ԷՔՍՊԵԴԻՑԻԱՆ
Չորեքշաբթի, 13 հոկտեմբերի, 1918

ՊՆ. ՔԻՆԳԸ հարցրեց, թե արդյո՞ք դեպի Բաքու էքսպեդիցիան հրահանգավորվել էր Կայսերական գլխավոր շտաբի կողմից և արդյո՞ք այն ունեցել է Վերսալի դաշնակցային խորհրդի ամբողջական և կշռադատված հավանությունը:

ՊՆ. ՄԱՉՊԵՐՍՈՆ. – Իմ հարգարժան ընկերոջ հարցի առաջին մասի պատասխանը դրական է: Պատերազմական գերագույն խորհուրդը քննարկում է միայն քաղաքականության գլխավոր հարցերը: Ուստի հարցի երկրորդ մաս չի ծագում:

"Parliamentary Debates...", p. 8.

ԲԱՔՎԻ ՀԱՆՁՆՈՒՄԸ (Հայկական ուժը)
Հինգշաբթի, 24 հոկտեմբերի, 1918

Մայոր Ջորջ Պիլը հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք նա ի վիճակի է տրամադրելու որևէ տեղեկություն գեներալ Դյունսթերվիլի կողմից Բաքվի վերջին էվակուացիայի ժամանակ տեղի հայկական ուժի բարյացկամության կամ այլ կերպ՝ նրա գործողության վերաբերյալ:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. – Կարող է թվալ, որ հասարակական կարծիքի մեջ գոյություն ունի որոշ չափի թյուրիմացություն, Բաքվի հանձնման առնչությամբ, տեղական հայկական ուժի՝ թշնամու հետ բանակցությունների մեջ մտնելու գործողության հետ կապված: Այժմ, Նորին գերազանցության կառավարությունը տեղեկացվել է, որ հայերի կողմից այս բանակցությունները նախաձեռնվել են գեներալ Դյունսթերվիլի խորհրդով, երբ նա տեսավ, որ քաղաքի անկումը վերահաս է, և ուստի, այս տեսակետից ոչ մի կշտամբանք չի ընկում հայերի գործողությունների վրա:

ՊՆ. ԱՆԵՎՐԻՆ ՎԻԼԼԻԱՄՍ. – Ինչպե՞ս այդ զեկուցումը տարածվեց այս երկրում. այդ դեպքի վերաբերյալ դառնալով տարածվող՝ այս հարցում կշտամբելով հայերին:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. - Ես վախենում եմ, որ չկարողանամ պատասխանել այդ հարցին առանց ծանուցման: Ուրախ եմ, որ ունեմ այս հնարավորությունը՝ դարձնելու խնդիրը բացար-

ձակապես հասկանալի:

ՊՆ. ԲԼԻՍ. – Փաստ չէ՞ այն, որ հայերը թուրքական արշավանքի ընթացքում մատուցեցին քաջարի ծառայություն դաշնակցային դատին:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. - Ես չէի ցանկանա խոսել հանպատրաստից, բայց ես հավատում եմ, որ դա ճշմարիտ է: Անտարակույս, դաշնակիցների դատը մի նշանակալի պարտք ունի հայերի գործողությունների նկատմամբ:

ՊՆ. ՀՈՋ. – Կարո՞ղ է արդյոք, ազնվական լորդը Բաքվի ուժերի ապահովության վերաբերյալ, մեզ որևէ տեղեկություն տալ:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. – Հայկական ուժերի, թե՞ բրիտանական:

ՊՆ.ՀՈՋ .- Բրիտանական:

ԼՈՐԴ Ռ.ՍԵՍԻԼ. - Բրիտանական ուժն ապահով է:

"Parliamentary Debates…", p. 8.

ԲԱՔՎԻ ԷՎԱԿՈՒԱՑԻԱՆ

Չորեքշաբթի, 30 հոկտեմբերի, 1918

ՊՆ.Ա.ՎԻԼԼԻԱՄՍԸ հարցրեց Պատերազմական նախարարի տեղակալին, թե արդյո՞ք նա իրազեկ է Բաքվի հայերին մեղադրող, քաղաքը մեր թշնամիներին հանձնելու համար բանակցությունների մեջ մտնելու՝ սեպտեմբերի 20-ին մամուլ ուղարկած պաշտոնական հաղորդակցության մասին, արդյո՞ք խնդրո առարկա բանակցությունները սկսվել են գեներալ Դյունսթերվիլի խորհրդով, և եթե այդպես է, ինչպե՞ս է սկզբնական հայտարարությունը կատարվել առանց անհրաժեշտ որակավորման:

ՊՆ. ՄԱՉՊԵՐՍՈՆ. - Զեկուցումը, որը հայտվեց մամուլում սեպտեմբերի 20-ին ոչ մի մեղադրանք չհարուցեց, այլ սահմանափակվել է այդ ժամանակ հայտնի փաստերի հայտարարությամբ: Իրենից վերջերս ստացած հեռագրի քաղվածքում, գեներալ Դ-յունսթերվիլը հաստատեց, որ ինքը խորհուրդ է տվել հայերին, բանակցել թուրքերի հետ, երբ հասկացավ, որ քաղաքի անկումը անխուսափելի է:

ՊՆ. ՎԻԼԼԻԱՄՍ. - Արդյո՞ք նույն հարգարժան պարոնը տեղյակ է, որ այս զեկուցումը, որպես մի ամբողջություն, պարզ

կերպով մեղադրանքներ ներկայացրեց հայերին:

ՊՆ. ՍԱՉՊԵՐՍՈՆ. - Ես այդպես չեմ կարծում, և այս պահին չեմ կարող որևէ բան ավելացնել այն պատասխանին, որ տվեցի:

"Parliamentary Debates...", pp. 8-9.

ԲԱՔՎԻ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՅԵՐԸ
Հինգշաբթի, 31 հոկտեմբերի, 1918

ՊՆ. ՔԻՆԳԸ հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք նա ի վիճակի է տալ որևէ տեղեկություն հայերի դիրքի և առաջխաղացման վերաբերյալ, որոնք համագործակցում են ռուսական խորհրդային ուժերի հետ՝ Բաքվի շրջակայքում:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. - Ո՛չ, Սըր:

"Parliamentary Debates...", p. 9.

ԹՈՒՐՔԻԱ - ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ
Չորեքշաբթի, 6 նոյեմբերի, 1918

ՊՆ. ԲԼԻՍԸ հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք նա կասի, որ Թուրքիայի հետ կնքված զինադադարի պայմանների ետևում, այդ տերության հետ մի գաղտնի համաձայնություն չի կայացվել՝ Կ.Պոլսի և Հայաստանի պահպանման վերաբերյալ:

ՊՆ. ՋՈՐՋ ՏՈՒԼՄԻՆԸ հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք որևէ պայմանավորվածություն կայացվել է այն պայմանների համաձայն, որով Թուրքիային շնորհվեց զինադադար, որով հայերի դյուրությունը վնասել կամ կարող է վնասել, և արդյո՞ք այս երկիրը խաղաղության կոնֆերանսում ազատ կլինի ապահովելու Հայաստանի լրիվ ազատության հոդվածները:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ (ՊՆ. ԲԱԼՖՈՐ) – Ինչ վերաբերում է թիվ 17 հարցին ստիպված եմ ասել, որ ցանկացած կարգի ոչ մի համաձայնություն չի կայացվել Թուրքիայի հետ, բացի հրապարակված զինադադարի հոդվածներից, բացառությամբ նրա, որ մենք համաձայնության ենք եկել, որով դաշնակցային պատերազմական բանտարկյալները կարող են

հանձնվել մեզ, որտեղ էլ որ այն հնարավոր լինի կատարել ամենաարագ կերպով, և ոչ անհաժեշտաբար Կ.Պոլսի շրջակայքում: Թիվ 18-րդ հարցի վերջին մասի պատասխանը դրական է:

"Parliamentary Debates...", p. 9.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ
Չորեքշաբթի, 6 նոյեմբերի, 1918

ՊՆ. ՀՅՈՒԳ ԼՈՈՒՆ հարցրեց արտաքին գործերի փոխնախարարին, թե արդյո՞ք Նորին գերազանցության կառավարությունը, Թուրքիայի հետ խաղաղություն կնքելիս, որպես պարտադիր պայման, կպնդի հայկական նահանգների նկատմամբ թուրքական ամբողջ ինքնիշխանության վերացման վրա:

ՊՆ. ԲԱԼՖՈՒՐ. – Չեմ կարծում որ պատշաճ գործընթաց է նախօրոք հայտարարելը, թե ինչ «կպնդի» Նորին գերազանցության կառավարությունը, երբ տերությունները վերջնական կոնֆերանսում հավաքվեն քննարկելու խաղաղության պայմանները: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, թերևս, բավարար կլինի ասել, որ մենք միշտ թուրքական անիշխանությունից հայերի ազատագրումը համարել ենք որպես մեր մերձավորարևելյան քաղաքականության կարևոր մաս, և որ մենք վստահորեն ակնկալում ենք նրա ավարտը:

ՊՆ. ԱՆԵՐԻՆ ՎԻԼԼԻԱՄՍ. - Արդյո՞ք նույն հարգարժան պարոնը ասում է ինչպես անիշխանությունը, այնպես էլ, ինքնիշխանությունը:

ՊՆ. ԲԱԼՖՈՒՐ. – Կարծում եմ, որ բավականին հեռու գնացի հարցի հետ կապված:

"Parliamentary Debates...", pp. 9-10.

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
Չորեքշաբթի, 6 նոյեմբերի 1918

ՊՆ. ԲԵՔՍԹՈՆԸ հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք նա կարող է հավաստիացում տալ, որ թուրքական կայսրության ցանկացած մասի հետագա տնօրինման վերաբերյալ որևէ գրավական չի տրվի թուրքական կառավարությանը՝ նախքան խաղաղության կոնֆերանսի որոշումը:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՄԻԼ. – Մենք նպատակ չունենք, առաջարկված կարգի որևէ երաշխիք տալու:

"Parliamentary Debates...", p. 10.

ՉԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ - ԹՈՒՐՔԻԱ
Հինգշաբթի, 7 նոյեմբերի, 1918

ՄԱՅՈՐ ՉԵՓԼԸ հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք Թուրքիայի հետ զինադադարի հոդվածներում որևէ պայման վերապահվել է Հայաստանի նկատմամբ և արդյո՞ք որևէ նախազգուշական միջոցառումներ են ձեռնարկվել երաշխավորելու այնտեղ կոտորածների վերակրկնման դեմ:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՄԻԼ. – Թուրքիայի հետ զինադադարի բոլոր պայմանները դարձել են հրապարակային:

ՊՆ. ԱՆԵՎՐԻՆ ՎԻԼԼԻԱՄՍ հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք Հայաստանի առնչությամբ անհանգիստ քողի և Թուրքիայի հետ զինադադարի 24-րդ հոդվածի սահմանափակ բովանդակության տեսանկյունից, Նորին գերազանցության կառավարությունը կարող է մեզ հավաստիացնել, որ Հայաստանը, ներառելով Փ. Հայքը կամ Կիլիկիան, չեն մնա թուրքական իշխանության կամ ինքնիշխանության որևիցե ձևի ներքո:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՄԻԼ. - Ես խնդրում եմ իմ հարգարժան ընկերոջը հիմք ընդունել այն պատասխանները, որոնք խնդրո վերաբերյալ ես տվեցի իմ հարգելի ընկերոջը երեկ, որոնց ես որևէ լրացում չունեմ:

ՍԸՐ Ռ. ԿՈՒՊԵՐ. - Արդյո՞ք փաստարկ է, որ որևէ պայման գոյություն չունի հատկապես Հայաստանի վերաբերյալ, քան այն որը հրապարակվել է:

ՊՆ. ԲՈՆԱՐ ԼՈՒ. – Հրապարակվածների ետևում գոյություն չունեն որևէ այլ պայմաններ:

"Parliamentary Debates...", p. 10.

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ – ԹՈՒՐՔԻԱ
Երեքշաբթի, 12 նոյեմբերի, 1918

ՊՆ. ՌԱՅԹԸ հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք դաշնակիցների կողմից թուրքական կառավարու-

թյան հետ խաղաղության որևէ քննարկման ժամանակ կպնդվի հայկական կոտորածներում պատասխանատու ճանաչվածների պատիժը:

ՊՆ. ԲԱԼՖՈՒՐ. – Ինձ համար հստակորեն անհնարին է հայտարարել, թե ինչպիսի պայմաններ կպարտադրվեն կամ չեն պարտադրվի Խաղաղության կոնֆերանսում, բայց իմ հարգարժան ընկերոջ առաջարկությունն ունի իմ համակրանքը:

"Parliamentary Debates…", pp. 10-11

ԹՈՒՐՔԻԱ - ՀՊԱՏԱԿ ԱԶԳԵՐ
Հինգշաբթի, 14 նոյեմբերի, 1918

ՊՆ. ՀՅՈՒԳ ԼՈՈՒՆ հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք քննարկվում է Թուրքիայի հպատակ ազգերի ապագան, կառավարման փոփոխությունները և նրանց զարգացման համար անհրաժեշտ տարածքի վերահարմարեցումները: Նորին գերազանցության կառավարությունը կապահովի՞ արդյոք ոչ միայն հայերի, սիրիացիների (հավանաբար՝ ասորիների – ընդգծումը մերն է Տ. Ս.) և արաբների, այլ նաև երկուսուկես միլիոն հույների շահերը, որոնք այժմ գտնվում են թուրքական իշխանության ներքո:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. – Մենք ամենամտահոգն ենք, մեր դաշնակիցների հետ համագործակցած, անելու ամեն հնարավորը՝ երաշխավորելու համար հարգարժան ջենտելմենի հիշատակած բոլոր ազգությունների շահերը:

"Parliamentary Debates…", p. 11.

ՋԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ – ԹՈՒՐՔԻԱ
Հինգշաբթի, 14 նոյեմբերի, 1918

ՄԱՅՈՐ ՆՅՈՒՄԱՆԸ հարցրեց արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք նա որևէ տեղեկություն ունի Բաքվի շրջակայքի և Անդրկասպիականում տիրող ներկա դրության վերաբերյալ, ո՞ւմ արդյունավետ տիրապետման տակ են այս տարածքները, և տիրապետում է արդյո՞ք նա որևէ տեղեկության բրիտանական երկու էքսպեդիցիաների առնչությամբ, որոնք որոշ ժամանակ առաջ հասան Կասպիականին, բայց

հարկադրվեցին հեռանալ նախքան Թուրքիայի հետ վերջերս կնքած զինադադարը:

ՊՆ. ՍԱՉՊԵՐՍՈՆ. – Վերջին տեղեկությունը Բաքվից այն է, որ հանգստություն է գերիշխում, և նորմալ գործնական պայմանները վերականգնվել են: Թուրքական հրամանատարը կարգադրություններ է արել թուրքական զորքերի քաղաքից դուրս բերման վերաբերյալ՝ համաձայն զինադադարի հոդվածների: Անդրկասպիականում մենք վերահսկում ենք Կրասնովոդսկից արևելք ընկած երկաթուղին՝ բոլշևիկյան զորքերին դուրս քշելով Մերվից արևելք: Իրադրությունը բարենպաստ է: Այլևս ոչինչ չկա ավելացնելու այն հայտարարությանը, որ արդեն արվել է պառլամենտում, որ մեր Բաքու ուղարկված զորքերը հաջող կերպով դուրս են բերվել և վերամիացել մեր հիմնական ուժերին:

"Parliamentary Debates...", p. 11.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ – ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿՆԵՐ

Երկուշաբթի, նոյեմբերի 18,1918

Հետևյալ հարցը կանգնած է հարցաթերթերում ՆՈՅԵԼ ԲԵՔՍԹՈՆԻ անունից: Հարցնելու արտաքին գործերի նախարարին, թե արդյո՞ք Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում գերիշխող թշվառության տեսանկյունից, Նորին գերազանցության կառավարությունը կձեռնարկի քայլեր, ապահովելու թեթևացումներ հեղինակավոր կամավորական օգնության գրասենյակներին, գործելու համար որտեղ որ անհրաժեշտ է, և արդյո՞ք Նորին գերազանցության կառավարությունը իր կողմից նույնպես կկազմակերպի օգնություն՝ Պաղեստինի և Միջագետքի արդեն իսկ ստեղծած ռազմաճակատի գծերի երկայնքով:

ՊՆ. ԲԱԼՖՈՒՐ. - Ես հասկացա, որ այս հարցը պետք է հանվեր: Հասկանում եմ, որ այն այս երեկո իմ ազնվագույն ընկերոջ կողմից ավելի բավարար եղանակով կքննարկվի, քան կարող է քննարկվել հարցի պատասխանի մեջ:

"Parliamentary Debates...", pp. 11-12.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱԳԱՆ
Երկուշաբթի, 18 նոյեմբերի, 1918

ՊՆ. ԱՆԵՐԻՆ ՎԻԼԼԻԱՄՍ. – Պառլամենտի ղեկավարը հիշեցրեց մեզ, որ մինչ Եվրոպան լայն չափով գտնվում է հեղափոխության մեջ, մենք այս երկրում համեմատաբար երջանիկ դրության մեջ ենք՝ չնայած այս պատերազմում հանդուրժած մեծ փորձություններին և տառապանքներին: Ես բարձրացա խնդրելու պառլամենտին արձանագրելու որոշ ուշադրություն աշխարհի այն մասերի նկատմամբ, որոնք գտնվում են անսահմանորեն ավելի վատ պայմաններում, քան եվրոպական մայրցամաքի մեծ մասը: Կարծում եմ, որ պատշաճ է դառնում մեզ, մեր երջանիկ վիճակում, կիսել մեր մտածմունքները պատերազմի այս դժբախտ տառապողների հետ: Ես ցանկանում եմ ուշադրություն դարձնել այն ազգերին, որոնք մինչև օրս եղել են թուրքական անիշխանության ենթակա, մասնավորապես՝ հայ ազգի և Հայաստան կոչված երկրի վրա: Հայերը հանդիսանում են շատ բարձր հատկանիշներ ունեցող ժողովուրդ, որոնք անկասկած, տառապել են իրենց արևելյան հարևաններից և ողջ տեղեկատվությունը, որ ես հնարավորություն եմ ունեցել ստանալ նրանց մասին, այն է, որ նրանց ունակություններից, աշխատասիրությունից և բարձր հատկանիշներից կարելի է շատ բան սպասել: Նրանք սերնդե-սերունդ, ժամանակ առ ժամանակ տառապել են կոտորածներից, և թուրքերի ձեռքից եկած ցանկացած անիշխանության ձևից և տառապել են հատկապես, որովհետև նրանք գոհունակ չէին, ինչպես մի ավելի ցածր ազգ կարող էր գոհ լինել՝ ապրելու թուրքական անօրինականության ներքո: Նրանք ունեին ձգտումներ և ցանկացան բարեփոխումներ, և դա իրենց թուրք տերերի աչքերում հանդիսանում էր նրանց մեծ մեղքը:

Նրանք տառապել են նաև մեծ տերությունների անգործությունից: Կար մի ժամանակ, երբ Ռուսաստանն ազատագրած կլիներ նրանց թուրքական անօրինակություններից, բայց Մեծ Բրիտանիան թույլ չտվեց: Կար նաև մի ժամանակ, երբ Մեծ Բրիտանիան ազատագրած կլիներ նրանց թուրքական անիշխանությունից, և Ռուսաստանը այդ չթույլատրեց, և գոյություն ուներ նաև մի ժամանակ, երբ Անգլիան և Ռուսաստանը երկուսով ազատագրած կլինեին նրանց, բայց չթույլատրեց Գերմա-

նիան: Եվ այսպես շարունակվել է տարեցտարի, սերնդե-սերունդ, այժմ կորցնելով 30.000 կոտորածներում, հետո՝ 50.000, և վերջին մի քանի տարիներին գնահատվում է, որ նրանք կորցրել են 800.000 տղամարդ, կին և երեխա այս պատերազմի սկզբից սկսված կոտորածներում. կոտորածներ վերջին ժամանակներս, որովհետև կարծում էին, որ նրանք համակրանք ունեն Անտանտի տերությունների՝ մեր և մեր դաշնակիցների նկատմամբ: Տվյալ ազգի մնացորդը այս պատերազմի ողջ ընթացքում փառահեղորեն կռվել է լեռներում և անապատային տեղանքներում և այժմ, երբ զինադադար է կնքվել Թուրքիայի հետ, գոյություն ունեն մեծ թվով փախստականներ, բռնագաղթվածներ, տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, որոնք դուրս են բերվել իրենց տներից և տեղակայվել Հյուսիսային Սիրիայի և Եփրատ գետի ավելի վերին մասերի համակենտրոնացման ճամբարներում:

Հարց է ծագում, ի՞նչ է նախատեսվում անել այս փախստականներին սովից և մահից փրկելու համար: Մինչ պահս ես խոսել եմ միայն հայերի մասին, բայց չեմ ցանկանում սահմանափակել մեր համակրանքները կամ կարեկցանքն ու պարտքի զգացումը պարզապես հայ ազգի նկատմամբ: Այն հիմնադրամը, որի հետ ես ավելի մասնակիորեն եմ կապված, առաջին հերթին սահմանափակվել է հայերով և կոչվում է Հայ փախստականների Լոնդոնի քաղաքագլխի հիմնադրամ[5]: Ես չեմ ենթադրում, որ այս երկրի ժողովրդի համակրանքը պետք է սահմանափակվի հայ ազգի մարդկանցով, բայց նրանք հանդիսանում են ամենաաչքի ընկնող և ամենատառապող մասը և այն տարածքի հետ կապված ժողովուրդը, որն անհիշելի ժամանակներից հայտնի է որպես Հայաստան, և հանդիսանում է այն տարածքը, որի վրա ներկա պահին ես կցանկանայի հրավիրել Նորին գերազանցության կառավարության ուշադրությունը: Բոլոր ազգերի և տարբեր հավատք ունեցող բռնագաղթվածների և փախստականների զանգվածը Ասիական Թուրքիայում ներկայումս այնքան մեծ է, որ նրանց հետ գործ ունենալն ու նրանց կյանքի փրկությունը հանդիսանում է պրոբլեմ՝ ամբողջապես դուրս անհատական կարեկցանքի հասանելիությունից և պահանջում է կառավարության գործողությունը: Կարծում եմ, որ կառավարության գործողությունը պահանջվում է այն բոլոր երկրներում, որոնք տանջահարվել

են պատերազմով՝ փրկելու համար այս երկրների բնակիչներին սովամահությունից: Մենք գիտենք, որ մեր թշնամիների երկրները՝ Գերմանիան և Ավստրիան, կունենան օգնության կարիք, որպեսզի ժողովուրդը խուսափի սովամահությունից: Մենք գիտենք, որ մեր որոշ դաշնակից երկրները, ինչպես Սերբիան, կպահանջեն օգնություն ոչ ավելի քիչ, քան հայերը և որ այնպիսի չեզոք տարածք, ինչպիսին Հոլլանդիան է այս կամ այն ճանապարհով օգնություն կպահանջի: Սա գրեթե աշխարհով մեկ սփռված հիմնախնդիր է և որոշակիորեն այնպիսին է, որ տարածվում է Եվրոպայի մեծ և Մերձավոր Ասիայի ավելի ընդարձակ մասերի վրա, և այն ամբողջապես անհատական գթասրտության հասանելիությունից դուրս է:

Ես ցանկանում եմ հրավիրել կառավարության ուշադրությունը այս հարցի վրա և հարցնել, թե ինչպե՞ս են նրանք հանդուրժում այսպիսի հիմնախնդիրները, քանի որ այն ազդում է այնքան շատ երկրների և ժողովրդների վրա, իսկ ավելի մասնակիորեն ի՞նչ են նրանք անում Ասիական Թուրքիայում և հայ ժողովրդի համար: Ես գիտեմ, որ բոլոր անհատական հիմնադրամները, որոնք սկսել են գործ ունենալ այս մեծ հանգամանքի փոքր մասերի հետ, չեն հանգստացնելու իրենց ջանքերը, բայց ցանկալի կլինի, որպեսզի նրանք կոորդինացվեն և նրանք համապատասխան կերպով կարող են կոորդինացվել, երբ կառավարությունը գա, ստանձնի և վերցնի գործողության այն պատասխանատվությունը, որը բացարձակապես անհրաժեշտ է փրկելու այս ժողովրդին սովամահությունից: Այս տարբեր հիմնադրամները ավելին անելու համար կարող են աշխատել համատեղ, որպեսզի վերականգնեն այս ժողովրդին մի քիչ երջանկության և բարգավաճման աստիճանի: Կարող եմ ասել, որ ամենևին չթուլացնելով մեր ջանքերը, մենք արդեն գործակալներ ունենք դեպի Արևելք տանող ճանապարհին՝ ստանձնելու համար այն աշխատանքը, որը միայն վերջերս է հնարավոր դարձել: Տեղեկացված եմ նաև մեկ այլ փաստով, որի վրա կցանկանամ հրավիրել ազնվական լորդի ուշադրությունը. դա այն է, որ մեծ թվով հայեր և այլ փախստականներ գալիս են Փոքր Ասիայի հարավից դեպի Սիրիայի հյուսիսային մասերը և Միջագետք՝ երկրներ, որոնք գրավված են բրիտանական բանակի կողմից: Մենք լսել ենք այստեղ գտնված 5000-ի և այլուր գտնված 50.000-ի մասին, և բանակը, ես հավատում եմ, օգնու-

թյան է հասնում նրանց, հիրավի, հավատում եմ, որ միայն բանակն է, որ ուժ ունի ներկա պահին նրանց օգնելու: Փոխադրամիջոցի, կազմակերպման ու քաղաքացիական գրասենյակների բացակայության հասարակ փաստը՝ կապված մեր և ֆրանսիական կառավարության հետ, պետք է դժվարին խնդիր դարձնի անհապաղ որևէ բան անելը, և ես ուրախ եմ հավատալու, որ այս հարցում բանակն այդքան շատ բան է արել: Ես պետք է պնդեմ ազնվական լորդին, որ չնայած բանակը կարող է միջամտել և անել այս աշխատանքը բարձրացվող անհրաժեշտությամբ, այնտեղ ավելին է պահանջվում, քան այդ: Այնտեղ զգացվում է մեծ կազմակերպության կարիք և կարծում եմ, դժվար թե համարվի, որ դա պարզապես պետք է լինի ռազմական կազմակերպությունը:

Գոյություն ունի այլ հանգամանք ևս: Բանակն, անշուշտ, երկար չի համարվի ուժեղ բանակ և ուստի միայն ընդունելի է սպասել, որ այնտեղ մեր բանակների քանակը աճելու փոխարեն ավելի շուտ կնվազեցվեն, որոշ միավորումներ դուրս կբերվեն, թողնելով միայն որոշ կայազորներ և, անշուշտ, այս ամենը չի առաջացնի փոխադրամիջոցի դյուրացումներ և մինչև նոր համաձայնություններ կայացվեն, այս չքավոր մարդկանց սնունդ և այլ անհրաժեշտություններ բերելու և նրանց վերականգմանն օգնելու համար այնտեղ ավելի քիչ փոխադրամիջոց կլինի: Հույս ունեմ, որ ազնվական լորդը ի վիճակի կլինի ասել մեզ, որ արտաքին գործերի նախարարությունը կհասկանա, որ պատերազմական նախարարության հրահանգավորմամբ՝ զորքերի դուրս բարմամբ, ոչինչ չի արվում այս շրջաններում փոխադրումը նվազեցնելու և կարիքը թեթևացնելու համար: Գոյություն ունի մեկ այլ դժվարություն, և դա ֆինանսների հարցն է: Ես չեմ ուզում թերագնահատել այդ: Ես գիտեմ, ներկա պահին աշխարհի բոլոր մասերում մենք ունենք դրամական մեծ գումարների խնդրագրեր, և Ասիական Թուրքիայում գոյություն ունեցող չքավորության հետ համապատասխան կերպով գործ ունենալը, անկասկած, կպահանջի նշանակալի միջոցներ: Ես կասկած չունեմ, որ ԱՄՆ-ը և ֆրանսիական կառավարությունը կկամենան մասնակցել այս գործին՝ անհրաժեշտ դրամ փնտրելուն: Անշուշտ, գործին առնչվող երեք կառավարությունների միջև հանգամանքների կարգավորումը անհրաժեշտորեն ժամանակ կխլի, բայց ես հուսով եմ, որ ոչ մի

կասեցում չի թույլատրվի՝ իրական աշխատանքը կատարելիս: Համոզված եմ, կարող ենք հավատալ, որ մեր դաշնակիցները կստանձնեն և իրենց մասնակցությունն ամբողջապես և մեծահոգաբար կբերեն, և միևնույն ժամանակ, մենք պարտավոր ենք շարունակել, լինել տեղում՝ ամենայն հնարավոր արագությամբ հետամուտ լինելով այս աշխատանքին: Կասկած չունեմ, որ այս հարցում կառավարությունը գործում է, և ցանկանում եմ միայն ազնվական լորդից հավաստիացում ստանալ, որ այն այնքան գործուն և այնքան շատ մանրամասն է, որքան նա կարող է ասել մեզ, թե ինչ են նրանք անում այս հարցում:

Իսկ հիմա, ցանկանում եմ այս մարդկանց կյանքը փրկելու շատ կարևոր հարցից անցնել Հայաստան անվամբ հայտնի երկրի կառավարության հարցին: Մեզ մի քանի անգամ ասվել է, որ Նորին գերազանցության կառավարությունը թույլ չի տալու հպատակ ազգերի նկատմամբ, թուրքական անիշխանության շարունակությունը, որոնց մինչև օրս նրանք համարել են թշվառ: Օգտագործված բառը եղել է «անիշխանությունը»: Ենթադրում եմ, որ երբ մեզ ասվեց, որ թույլ չենք տալու այս ժողովրդի նկատմամբ թուրքական անիշխանության շարունակությունը, դա նշանակում է, որ մենք երբևէ թույլ չենք տալու թուրքական իշխանության ցանկացած ձևի շարունակությունը և այսուհետև նրանց չի շնորհվելու թուրքական բարեփոխված իշխանություն: Համոզված եմ, որ ազնվական լորդը ի վիճակի կլինի ասել մեզ, որ «անիշխանություն» բառի մեջ այդպիսի իմաստ չկա և որ մենք կարող ենք ապավինել Փ. Ասիայում հպատակ ազգերի նկատմամբ որոնք այդքան երկար ժամանակ թուրքական իրավակարգի կողմից համարվել են ողորմելի թուրքական իրավակարգի ամբողջական վերացմանը:

Գոյություն ունի մի տեսակետ, որի վերաբերյալ ես հետագա հավաստիացում կցանկանայի և որի վերաբերյալ ես ավելի շատ կասկած ունեմ: Այն վերաբերում է թուրքական սյուզերենության հարցին: Կասկած չունեմ, որ թուրքերը կփորձեն և կպահպանեն սյուզերենությունը այս ազգերի, իսկ մասնավորապես հայերի նկատմամբ: Ես հավատում եմ, որ Նորին գերազանցության կառավարությունը և մեր դաշնակիցները մեկ պահ անգամ չեն հանդուրժի որևէ նման առաջարկություն: Ոչ մի հնարավոր բարիք դրանից չի բխի և՛ Թուրքիայի, և՛ որևէ մեկ

ուրիշի համար, այլ ավելի շատ չարիք կարող է դրանից բխել, որովհետև որտեղ էլ որ Թուրքիան ունեցել է այուզերենության ամենահասարակ ձևը, օրինակ Եգիպտոսում, օգտագործել է այն դավադրություններ և խարդավանքներ բարձրացնելու համար, գործադրելու և ետ վերադարձնելու իր սկզբնական իշխանությունը և վերաներմուծելու այն բռնությունը, որից այդ շրջանները փրկվել էին: Ես հավատում եմ, որ Նորին գերազանցության կառավարությունը կդիտարկի ոչ միայն թուրքական իշխանության վերացումը, այլ նաև թուրքական սյուզերենության արմատի և ճյուղավորության ոչնչացումը: Ոիստի, ենթադրում եմ, որ Հայաստանը կազատվի թուրքական իշխանությունից և սյուզերենությունից: Ինքս ինձ հարցնում են, թե ինչպիսի տարածք է այն լինելու: Սա բացառիկ կարևորության խնդիր է: Սա սկզբունքային հարց է: Այս պատերազմում մենք կռվել ենք, որպեսզի ցույց տանք, որ միջազգային իրավունքը գահ է բարձրացվել, որպես ազգերի միջև գերազույն իշխանություն, և հուսով եմ, որ թուրքական կառավարության հետ գործ ունենալիս մենք չենք մոռանա այդ նույն մեծ սկզբունքն ու ձգտումը: Գիտեմ, ասվելու է, որ Հայաստան կոչվող երկիրն այժմ հարաբերականորեն քիչ հայեր է իր մեջ ընդգրկում, բայց այն մնում է տեսանելի: Այս մարդիկ ունեն վիթխարի խիզախություն ու տոկունություն և նրանցից շատերը թաքնվել են հեռավոր վայրերում՝ լեռներում, և փրկել իրենց այս պատերազմի ընթացքում: Նրանք դուրս կգան: Նրանցից հազարավորները գնացել են Ռուսաստան,Պարսկաստան և Եգիպտոս: Նրանք կվերադառնան իրենց տները: Ընդհանրապես անկասկած է, որ եթե ամբողջ հայերը հավաքվեն, Հայաստանում կլինեն շատ քիչ քանակությամբ: Բայց եթե անգամ այդպես լինի, ես ամենաուժեղ հնարավոր կոչն եմ հղում Նորին գերազանցության կառավարությանը, չընդունել դա որպես պատճառ՝ Հայաստանի տարածքը և սահմանները սահմանափակելու համար: Անել այդպես, կնշանակի խրախուսել կոտորածը: Ասել, որ մենք կսահմանափակենք Հայաստանը, ամբողջական Հայաստան ճանաչելու փոխարեն, որ մենք կկենտրոնացնենք հայ բնակիչներին և կճանաչենք միայն մի փոքր մասը՝ թողնելով երկրի մնացած մասը թուրքերին, որովհետև մնացած բնակչությունը մեծապես մահմեդական է, կլինի խրախուսել կոտորած և թուրքերին ասել. «Տարեց տարի դուք փորձել եք ոչնչացնել հայ ժողո-

վրրդին: Դուք հիմա այնքան եք հաջողել, որ մենք ճանաչում ենք, որ այս տարածքի մեծ մասը, որտեղ պետք է հայեր լինեին, միայն չնչին չափով է բնակեցված նրանց կողմից, և մենք նպատակ չունենք պահանջելու այն որպես Հայաստան, այլ կենտրոնացնելու հայ ժողովրդին և թողնելու այս տարածքը ձեզ»:

Հայաստանն ընդգրկում է վեց վիլայեթներ կամ նահանգներ, մինչև Փոքր Ասիայի հյուսիս արևելքը, և Կիլիկիան, որը հենց այն կետն է, որտեղ Սիրիան և Փոքր Ասիան հատվում են և որն իջնում է դեպի Միջագետք: Այս նահանգներն իրար հետ կազմել են Մեծ և Փոքր Հայքերը: Ես խնդրում եմ, որպեսզի նրանց համար սահմանվի պետություն կամ կառավարություն այս կամ այլ անվամբ և որպեսզի որևէ տերության, որպես աշխարհի մեծ տերությունների մանդատատու, տրվի ազատություն կառավարելու այս տարածքը մինչև այն պահը, որ նրանք հնարավորություն ունենան ունենալ ինքնակառավարման որևէ ձև: Այն երկրի մեծ մասում, որտեղից հայերը քշվել են, թուրքերի կողմից պարբերաբար բնակեցվում են մահմեդական գաղթականներով: Այդպես շարունակվել է պատերազմի ընթացքում: Դա բնավ պատճառ չէ, որպեսզի երկիրը թողնվի թուրքական կառավարման ներքո: Եթե այդ երկրամասերի սկզբնական տերերը չգտնվեն, ես ոչինչ չեմ ասում մահմեդականների տիրապետման թողնելու դեմ: Ես որևէ նախապաշարմունք չունեմ մահմեդականների դեմ: Մենք այս կայսրության հսկայական քանակությամբ մահմեդական քաղաքացիներ ունենք, նրանք երջանիկ և բավարարված քաղաքացիներ են: Եթե Հայաստանում լավ կառավարում հաստատվի, մահմեդականները, ինչևէ նրանք եկել են այդտեղ, կշահեն ճիշտ այնքան, որքան քրիստոնյա բնակիչները: Ես խնդրում եմ, որ ամբողջ տարածքը համարվի մեկ միավորում, և որպեսզի Կիլիկիան չտարանջատվի հյուսիս-արևելյան վիլայեթներից: Ես կանեմ մեկ բացառություն: Կան (այն ինչ կոչվում է Հայաստան) որոշ մասեր, որոնք Թուրքիայի կողմից միացվել են վեց վիլայեթներին, հայերի նկատմամբ որպես ամբողջություն, արհեստականորեն գերակշռություն ստեղծելու համար: Դրանք բնակեցվել են քրդերի և մահմեդական այլ ազգությունների կողմից և ամրացվել են մահմեդականների տոկոսադրույքը բարձրացնելու և հայերի համեմատական տոկոսաչափը նվազեցնելու

համար: Ոչ ոք չի առարկի այս բացառապես մահմեդական շրջանների անջատմանը, բայց խոսելով վեց վիլայեթների՝ իրենց սկզբնական և համապատասխան տարածքի մասին, ես շատ ուժգնորեն խնդրում եմ, որպեսզի նրանց և Կիլիկիային վերաբերվեն որպես մեկ միասնության և որպեսզի կառավարվեն մեծ տերություններին որևէ մեկի՝ Ամերիկայի, Ֆրանսիայի կամ մեր կողմից, որպես մեծ տերությունների մանդատառու, հաստատելու համար իրենց որոշված կառավարությունը և աստիճանաբար մարզելու ժողովրդին մինչև այն կետը, երբ նրանք ի վիճակի կլինեն կառավարել իրենց:

Մենք չենք խնդրում մեկ ազգի արտոնությունը մյուս ազգերի նկատմամբ: Ճիշտ է, կլինեն մեծ դժվարություններ, ունենալով որոշ քոչվոր և կողոպտիչ ցեղերի ներկայություն, որոնք անհիշելի ժամանակներից եղել են քոչվոր և կողոպտիչ: Երկիրը կառավարելու կոչվածների խնդիրը կլինի սահմանափակել այս ցեղերին իրենց սեփական շրջաններում և տեսնել, որ ոչ մի կողոպուտ չի թույլատրվում: Երբ դուք ունենաք երկրում հաստատված առանձին կառավարություն, հայերը ետ կվերադառնան աշխարհի բոլոր մասերից՝ Ռուսաստանից, Պարսկաստանից, Ամերիկայից և նրանք նորից բնակություն կհաստատեն իրենց հայրերի երկրում: Հայրենադարձության այդ ամբողջ գործը կպահանջի մի վիթխարի կազմակերպում: Անհատական գթասրտության և ճիգի ուժերից վեր է լինելու դրա արդյունավետ իրագործումը, և հավատում եմ, որ որևէ խոստում կունենանք Նորին գերազանցության կառավարությունից, որ ինքը կօգտագործի իր ուժը՝ ծառայողներին և զինվորներին՝ տեսնելու, որ իրենց հայրերի տները վերադարձող մարդիկ բնակեցնում են երկիրը օրինականորեն, այնպես, որ նրանք կարողանան ամփոփել այն ինչ մշտապես հանդիսացել է ազգի մեծ գբաղմունքը՝ գյուղատնտեսությունը, որ մեկ անգամ ևս կմշակեն և կլրացնեն այդքա՞ն շատ տառապող հողը: Ես կհիշեցնեմ իմ ազնվական ընկերոջը, որ երբ Հունաստանն ազատագրվեց Թուրքիայից, թուրքական բռնապետությունը և կոտորածները նվազեցրել էին դժբախտ երկրի բնակչությունը 400.000 մարդու, ինչպես գնահատվեց այդ ժամանակ: Այժմ, Հունական թագավորության բնակչությունը 5.000 000 է: Սա ցույց է տալիս, թե ինչպես է ազգը ապաքինվում, երբ թուրքական տաղտկալի անիծյալ իշխանությունը

փոխարինվում է, և մարդկանց հնարավորություն է տրվում մշակել իրենց հողերը և հետամուտ լինել իրենց արտադրություններին, փախստականներին՝ վերադառնալ աշխարհի ամենահեռավոր մասերից:

Ես կցանկանայի մատնանշել, որ զինադադարի պայմանների առնչությամբ շատ հիասթափություն գոյություն ուներ, որովհետև Հայաստանի որևէ մասի օկուպացման վերաբերյալ ոչ մի հոդված չստեղծվեց, մինչև խառնաշփոթ չծագելու պահը: Ավելի իմաստուն կլիներ ձեռնարկել նախազգուշական քայլեր և օկուպացնել որոշ ռազմավարական կետեր, այնպես, որպեսզի ենթադրվեր, որ ոչ մի անօրինականություն չի ծագելու: Այն ծրագրի իրագործման համար, որ ես ուղղագծեցի, անհրաժեշտ կլինեն ոչ միայն այդ ռազմավարական կետերը, այլև ամբողջ երկրի օկուպացումը: Ես պարզապես ի մի կբերեմ և կասեմ, որ խնդրում եմ Նորին գերազանցության կառավարությանը ճանաչել, որ այս երկիրը պարտական է Հայաստանին, որովհետև ի թիվս այլոց, ավելի քան քառասուն տարի առաջ մենք կանխեցինք Հայաստանին ազատագրվել թուրքական բռնապետությունից Ռուսաստանի կողմից: Եթե մենք դա կատարած չլինեինք, այն սարսափելի տառապանքները, որոնք իրականացան հետո, չէին իրականանա: Ուստի մենք նրանց նկատմամբ պարտք ունենք: Մենք նրանց հանդեպ մի հաջորդական պարտք ունենք, որովհետև այս պատերազմում նրանք արիաբար կռվեցին մեր համար: Այս պարտքերը որոշ չափով հատուցելու համար՝ ես խնդրում եմ, որպեսզի մենք կազմակերպենք այս մարդկանց սովամահությունից փրկելու համար անհրաժեշտ, իսկ մի քիչ անց՝ մեթոդաբար, անհրաժեշտ ապահովության միջոցառումներ՝ հաջողությամբ վերադառնալու այս ժողովրդին իրենց հայրենի երկիրը, և որ մենք պետք է ճանաչենք Հայաստանը, որպես մի մեծ տարածք, չնվազեցված ջարդերի քաղաքականությամբ և կառավարենք երկիրը մեծ տերություններից մեկի միջոցով, որպես բոլոր մեծ պետություններից մեկի մանդատատու, մինչև այն ժամանակը, երբ այս մարդիկ մարզվեն կառավարելու իրենց սեփական գործերը, դրսևորելու ազատ և բարգավաճ ազգի մեկ այլ օրինակ:

ՊՆ. ԲԼԻՍ. - Ես շատ քիչ բառեր կցանկանայի ավելացնել ի օժանդակություն այն ամենի, ինչ հարցի վերաբերյալ իմ

հարգարժան ընկերը հենց նոր ասաց: Ես ցանկություն չունեմ կրկնելու հայ ժողովրդի տառապանքների պատմությունը, բայց ինձ կարևոր է թվում, որ մենք պետք է պարզ կերպով մեր մտքերում պահենք որոշ ընթացիկ փաստեր՝ հասկանալու համար ներկա դրությունը: Մենք, Անգլիայում, թերևս, կարող ենք հասկանալ, թե ինչպիսին են եղել բելգիացիների տառապանքները գերմանացիների կողմից իրենց երկրի զավթման ընթացքում: Նրանք, ինչպես և մենք, եվրոպացիներ են: Մենք կարող ենք երևակայել նրանց հոգնած քայլերը այն ճանապարհների երկայնքով, որոնք ծանոթ են մեզ: Դեպքը բացարձակապես տարբեր է մի հեռու երկրում՝ հայերի հետ կապված: Դա միայն նրանք են, ովքեր մագլցեցին լեռները, կտրեցին անցան իրենց հովիտները, ովքեր ապրել են իրենց հյուղակներում, գյուղերում և քաղաքներում և ո՞վ է ճանաչում այն ժողովրդին, որ կարողանա հասկանալ, թե ինչպիսի սարսափելի են եղել նրանց տառապանքները վերջին տարիների ընթացքում: Ինչպիսի՞ն են այս հարցի իրական փաստերը: 1915թ. սկզբին թուրքական նահանգներում հայկական բնակչությունը կազմում էր մոտ 2.000 000 մարդ, կամ հավանաբար՝ 1.800 000: Այդ տարվա գարնանը, Էնվեր բեյի և Թալեաթ փաշայի կառավարման ներքո, սանմանված կարգով կոտորածներ և բռնագաղթ կազմակերպվեց՝ քաղաք առ քաղաք, իրենց զինվորականության մասնակցությամբ: Առաջին հերթին, երիտասարդ տղամարդիկ քաղաքում կամ գյուղում կանչվեցին նահանգապետարաններ, հետո դուրս բերվեցին քաղաքից և այնտեղ սպանվեցին: Մնացած կանայք, ծեր տղամարդիկ ու կանայք ունեին մի քանի օրվա ողորմածություն: Նրանց հրամայվեց բռնագաղթել և նրանք բռնագաղթվեցին: Մենք պետք է հիշենք, որ այս կանանցից յուրաքանչյուրը մինչ բռնագաղթը ուներ իրեն առաջարկված այլընտրանք՝ քայլել դեպի անծանոթ անապատ կամ հրաժարվելով իր հավատքից՝ ընդունել իսլամ: Ի վեհություն իրենց հավատքի, այս կանայք, չնայած նրան, որ իրենց մարմինները կարող էին կեղտոտվել իրենց գերողների անասնականությամբ, նախընտրեցին անգամ այդ ճանապարհը, քան իրենց հայրերի հավատից հրաժարվելը:

Այս մարդկանց մոտ 600 000-ը հաջողեց խույս տալ իրենց թուրք կառավարիչներից, մնացած 600 000-ը կամ հնարավոր է ավելին, բռնագաղթվեց և սպանվեց: Այնտեղ մնացին մեկ այլ

600 000, որոնք բռնագաղթվեցին, և սրանց մի մասն արդեն, մենք ենթադրում ենք, սկսում է վերադառնալ: Նրանց որոշ մասը, մենք հասկանում ենք, հասել էր մեր ռազմաճակատների գծերին, որտեղ նրանք բոլորը լավ և ապահով են: Նրանց որոշ մասը հասնում է ավելի մեծ քաղաքներ, որտեղ նրանք կարող կամ չեն կարող սնունդ գտնել, բայց նրանց մեծ մասը փնտրում է ապաստան իրենց սեփական հյուղակների և գյուղերի ավերակներում, բայց մենք անտարակուսորեն գիտենք, որ այնտեղ նրանց սովամահություն է սպասում: Երկար ժամանակ է, որ սերմ չի ցանվել, անասնահոտը դուրս է քշվել, ամբողջ երկրամասում ցորենի կամ բրնձի ոչ մի խանութ չկա, և այս մարդկանց ոչինչ չի սպասում, բացի բացարձակ կարիքից և սովամահությունից: Ուտելիքը, պատերազմը սկսվելուն պես, անգամ մեծ ծովափնյա քաղաքներում, ինչպիսիք են Կ.Պոլիսը և Իզմիրը, եղել են հասանելի միայն անմատչելի գներով, բայց վերջին ամիսների ընթացքում, Ավստրիայի ու Բուլղարիայի հետ Գերմանիայի երթևեկության դադարեցումից սկսած, սննդամթերք, ինչպիսիք են թեյը, սուրճը, պահածոյացված առարկաները են, անհասանելի են ցանկացած գնով: Եթե սա մեծ ծովափնյա քաղաքների իրողությունն է, ինչ պետք է լինի երկրի հեռավոր մասերում: Փախստականները, որոնք դանդաղորեն վերադառնում են դեպի իրենց հին տները, հանդիսանում են դեմոբիլիզացված և ազատ արձակված զինվորականության նեղության և ոչնչացման առարկան: Պատերազմի ընթացքում մենք լսել ենք շատ լավ բաներ «մաքուր կռվող թուրքերի» մասին: Դա կարող է, կամ չի կարող փաստ լինել, բայց որոշակիորեն շատ քիչ պարզություն գոյություն ունի ազատ արձակված թուրք զինվորի մասին, որն ազատության մեջ թափառում է երկրով մեկ, հատկապես, երբ նա գործ ունի անօգնական և աղքատության հասած ժողովրդի հետ: Ժողովուրդ, որը վերադառնում է հինավուրց իր հողերը, հողեր , որ զավթված են թուրքերի կողմից: Ես հիշում եմ, թե ինչպես թուրքական պատերազմից հետո մահմեդական փախստականները Անատոլիայի բազմաթիվ մասերում մեքենայություններ էին անում և զավթում սեփականազրկված գյուղացիների հողերը, որոնք չունեն գոյատևման համար մնացյալ որևէ միջոց: Այս ժողովրդի խղճուկ և բարձիթողի վիճակն է, որ բարձրաձայն կոչում է Անգլիային ներկա պահին գալու իրենց

փրկությանը: Մենք նաև պետք է հիշենք այն քաջարի օգնությունը, որ տվեցին մեզ հայերն այս պատերազմի ընթացքում: Ես հավատում եմ, որ նրանք նեցուկ են եղել և ամբողջապես իրենց սեփական միջոցներով հավաքագրել են նշանակալի ուժեր, իրականացրել հիանալի ծառայություն՝ թուրքերի դեմ կռվելով Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում: Ես համոզված եմ, որ Տրապիզոնի և Էրզրումի գրավումը մեծապես նրանց ջանքերի շնորհիվ էր: Նրանք ետ պահեցին թուրքերին Կովկասից ընդհուպ մինչև Բաթումի գրավումը: Շատ հայեր գտնվեցին ռուսական շարքերում, նրանք կռվում են Լեհաստանում և նշանակալից քանակությամբ բրիտանական, ամերիկյան, ֆրանսիական ռազմաճակատի բանակներում են: Զինվորական գործերի մասին, ես շատ քիչ գիտելիք ունեմ, բայց ինձ թվում է, որ ինչպես Բելգիան դարձավ գլխավոր ճանապարհ գերմանացիների համար դեպի Ֆրանսիա և ինչպես Սերբիան դարձավ միջանցք նրանց Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու համար, այդպես էլ Հայաստանը և Կովկասը ձևավորվեցին դեպի Կենտրոնական Ասիա և Հնդկաստանի սահմանները տանող ուղղության մայրուղին:

Ապագայի հետ կապված ես խստորեն ատում եմ «բուֆերային պետություն» տերմինը, բայց միևնույն ժամանակ և նախընտրելիորեն էական եմ կարծում, որ ազատ և ուժեղ քրիստոնյա պետություն պետք է ստեղծվի Հայաստանում և Կովկասում: Ես բավականին լավ գիտեմ այդպիսի պետություն ստեղծելու դժվարությունների մասին, որտեղ բնակչության պարունակությունն այնքան խառն է՝ հայեր, թուրքեր, քրդեր, թաթարներ և այլ ազգեր, բայց վերջին թուրանական շարժման առնչությամբ, ապագա խաղաղության համար կարևոր է, որպեսզի մի անկախ պետություն ստեղծվի արևմուտքում՝ Անատոլիայի թուրքերի և միևնույն լեզվով խոսող, դեպի ավելի արևելք, այլ ժողովուրդների միջև՝ թուրքերի հետ նույն լեզվով խոսող և ընդհանուր կրոն ունեցող: Մենք նրանց միջև մի պետության կարիք ունենք՝ երաշխավորելու Կենտրոնական Ասիայի ապագան և նաև երաշխավորելու համար դեպի Հնդկաստանի հյուսիսային սահմանները տանող մայրուղին: Անգլիան, ճնշված և տառապող ազգերի հանդեպ իր բոլոր ավանդույթներով և համակրանքով, այս պահին չի կարող խուլ ականջ դնել դեպի իրեն եկող այս ժողովրդի աղերսանքի նկատմամբ: Ո՞րն

է լինելու ապագայի ուղին: Ես համարձակվում եմ առաջարկություն անել, որ թվում է ինձ, ճիշտ լուծում է, որ մի փոքր ուժ ուղարկվի այդ շրջանի ռազմավարական կամ կարևորագույն կետերը գրավելու համար, այսինքն՝ հինգ կամ վեց տարբեր վայրեր, ներառյալ Տրապիզոնը, Էրզրումը, Կարսը և Վանը: Եթե դուք, այնքանով որքանով զինադադարի պայմաններն են թույլատրում, մի փոքր ուժ ուղարկեք գրավելու այդ կենտրոնները, նրանք ոչ միայն կերաշխավորեն հայերին, որոնք վերադառնում են դեպի իրենց տները, այլ նաև կկարողանան կառավարել օգնության աշխատանքը և կազմավորել երկրի հետագա բնակեցման սկզբնակետը և կորիզը: Հուսով եմ, որ այս իրադարձությունների համար կառավարությունն այս երեկո կտա մեզ որոշ հավաստիացումներ:

ՍԸՐ ՋՈՐՋ ԳՐԻՆՎՈՒԴ. – Քանի որ սա վերջին իրադարձությունն է, որի վերաբերյալ ես հնարավորություն կունենամ դիմել այս պառլամենտին, հուսով եմ, որ հարգարժան անդամները համբերատար կլինեն իմ նկատմամբ, եթե ես մի քանի խոսք ասեմ այն խնդրո վերաբերյալ, որի հանդեպ ես միշտ մեծ հետաքրքրություն եմ ունեցել: Անգամ սկսած 1879-80թթ., երբ հնարավորությունը թույլատրեց և իմ աղքատիկ կարողության ներածին չափով, ես միշտ պաշտպանել եմ, որպեսզի այն լինի մեր արտաքին քաղաքականության գլխավոր սկզբունքը և նրա առանցքային սկզբունքը, որ թուրքերը պետք է վտարվեն Եվրոպայից և նաև Ասիայի ցանկացած տարածքից, երբ դա ի վիճակի լինի անել և երբ հնարավորություն ծագի, որտեղ նա ետ պահի քրիստոնյա համայնքների վրա ունեցած տիրապետությունը: Ես չպաշտպանեցի դա, հիմք ընդունելով, որ թուրքը մահմեդական է, իսկ այդ հպատակները՝ քրիստոնյա: Մենք գիտենք, որ մի շարք վայրերում մահմեդականները, օրինակ մուրսերը Իսպանիայում, ի վիճակի են եղել տալ գերազանց կառավարիչներ, բայց թաթարական ցեղից եկող մահմեդական թուրքը և պատմությունը բավականաչափ ապացուցել են, որ ինքն ի վիճակի չէ հպատակ քրիստոնյա ազգերին տալ անգամ մի պարկեշտ նահանգապետարան: Նրա իշխանությունը կոչվել է «կազմակերպված ավազակություն»: Ես կկոչեի այն «Զզվանք ու բարձիթողություն՝ տիրող այնտեղ, որտեղ այն չպետք է տիրապետի»:

Տասնմեկ տարի առաջ, երբ պառլամենտում մենք քըն-

նարկում էինք մակեդոնական հարցը, ես օգտագործեցի հետևյալ բառերը. «Ես միայն ցանկանում եմ, որ մենք պն. Գլադստոնի հետ կարողանայինք ասել, որ թողեք թուրքերը տանեն իրենց նախատինքը միակ հնարավոր ձևով, այսինքն՝ տանելով իրենց, թողեք նրանց գնալ ունեցած-չունեցածով... Դա այն առաջնային մտադրությունն է, որ մենք նախատեսել ենք: Որևէ մեկը, որն օրվա այս պահին հավատ ունի թուրքական խոստումների նկատմամբ, կույր է պատմության բոլոր դասերի հանդեպ»:

Ես վախենում եմ, որ անգամ այդ ամենից հետո, որոշ հարգարժան անդամներ հավատ կտածեն թուրքական խոստումներին, ուստի գտնում եմ, որ խոսելով այդ տարվա՝ 1907թ. Հատկացումների Օրենքի մասին, Արևելյան Նոթինհեյմի անդամը (Սըր Գ. Դ. Ռիսը), որի արևելյան հարցերի վերաբերյալ բարձր հեղինակությանը կցանկանայի դիմել և որը հետագայում Մոնտգոմերի Բորոհսի լիբերալ անդամն էր, խստորեն հանդիմանեց ինձ նրա համար, ինչ ես այդ պահին ասացի: Ես ցավում եմ, որ հարգարժան անդամն իր տեղում չէ լսելու համար, բայց քանի որ ես բացակա էի, երբ նա քննադատեց ինձ այդ խնդրո վերաբերյալ, ուրեմն որևէ անհավասարություն գոյություն չունի: Նա ասաց. «Պետերբորոուի հարգարժան անդամն անցած գիշեր արտահայտել է ամենաուժեղագույն հակաթուրքական զգացում, որն այնքան սովորական և այնքան հաճախակիորեն է արտահայտվել այդ պատլամենտում: Նա ցանկանում էր, որպեսզի այս խնդիրն ավելի հանդարտ և չափավոր կերպով քննարկվի: Փաստացի տեսանկյունից, այն մեզ համար ամենամեծ հետաքրքրությունն էր: Մենք իրականում ունենք առավել մահմեդական հպատակներ, քան Թուրքիայի սուլթանը, որը մահմեդականների կողմից վերաբերվում է ամենամեծ հարգանքով ու ակնածանքով և նաև՝ երկրպագմամբ: Ամենացանկալին կլիներ այն, որպեսզի այս հարցերը քննարկելիս, սուլթանի մասին խոսվեր մեծ հարգանքով, և որպեսզի այն ատելությունը, որ ոմանք ունեն նրա նկատմամբ, քողարկվեր: Ինքն իր կողմից չի կիսում այդ ատելությունը»:

Դրանք խոսքեր էին՝ ասված Աբդուլ Համիդի մասին, որը պն. Գլադստոնի կողմից խարազանվել էր, որպես «մեծ մարդասպան», և որը գլխավորապես հայտնի էր որպես «Անիծված Համիդ»: Նա կայզեր ընկերն էր. նա եղբայրացավ և

լավ հարաբերություններ հաստատեց գերմանական կայզեր հետ, և նրանց իրար հետ տեսան թևանցուկ քայլելիս: Ես հանդիպեցի հարգարժան անդամին, որն ավելացրեց հետևյալը. «Նա ծանոթացել էր մահմեդականների և նրանց լեզուների հետ և հավատացած էր նրանց, որպես մի ամբողջություն, ամենագերազանց ազգը լինելու մեջ»:

Դար ապրի՛ր, դար սովորի՛ր: Ես միշտ կարծել եմ, որ մահմեդականը տերմին է, որը մատնանշում է կրոնը, այլ ոչ թե ազգությունը, ինչևէ, այլ կերպ մեզ ասվում է հարգարժան անդամի հեղինակության մասին: Բոլոր դեպքերում նա գիտեր, որ մահմեդական հնդիկները ու մահմեդական արաբները կատարելապես ցանկություն ունեին կռվել բրիտանական կայսրության համար օսմանյան թուրքի դեմ, չնայած նրանք մահմեդական տերություն են:

Այնուհետև, գալով Հայաստանի ընդարձակ հարցին, մենք հիշում ենք 1895 և 1896 թվականների այն սարսափելի կոտորածները, սակայն դրանք պատնեշվեցին անկարևորությամբ՝ նախքան այն, ինչ կատարվեց այս պատերազմի ընթացքում: Գերմանացիները մեղավոր են ամենազարհուրելի և անասելի հանցագործություններում, բայց գոյություն չունի այնպիսի զարհուրելի և անասելի հանցագործություն ինչպիսին հայերի, ամենահնարավոր բարբարոսության և վայրագության հանգամանքների ներքո, մեծաքանակ կոտորածն է: Ցանկացած ոք զգում է, որ այս երկիրը տվյալ հարցում մեծ չափով պատասխանատվություն ունի, որովհետև մենք պատասխանատու էինք Բեռլինի պայմանագրի, Կիպրոսի կոնվենցիայի համար և մենք պատասխանատու էինք հայերին թուրքերին ետ վերադարձնելու համար մի այնպիսի պայմանագրով, որը շատ նմանատիպ պայմաններ ունի Բրեստ-Լիտովսկի հետ: Հարցն, իհարկե, նրանում է, թե ինչ պետք է արվի ապագայում: Պարզ է, որ ոչ մի հավատ չպետք է տածվի թուրքերի կողմից տված ցանկացած խոստմանը: Ես հնարավոր եմ համարում, որ համընդհանուր կերպով կընդունվի, որ թուրքերի տիրապետությունը Հայաստանում բոլոր ժամանակների համար պետք է ավարտված լինի: Առաջարկվել է, որ այնտեղ պետք է լինի հայկական պետություն՝ վեց վիլայեթներն ու Կիլիկիան ընդգրկող, դաշնակից մեծ տերությունների պաշտպանության ներքո, նրանցից մեկը, գործելով որպես բո-

լոր պետությունների մանդատատու, մի քանի տարվա ժամկետով, բոլոր դեպքերում կազմակերպելու և կառավարելու է այդ պետությունը: Դա մի հարց է, որը կքննարկվի բարձր իշխանությունների կողմից, երբ լուծվի խաղաղության հարցը: Հավատում եմ, որ զինադադարի պայմաններից մեկն այն է, որ եթե անկարգություն ծագի, դաշնակիցները պետք է զորքեր ուղարկեն գրավելու այդ տարածքի մի մասը: Ես չգիտեմ, թե որքանով է դա ճիշտ, բայց մեզ ասվել է, որ այնտեղ կա և եղել է մեծ անկարգություն, և թուրքերը միանալով թաթարական զորքերին, որոնք նրանց ազգակիցներն ու բարեկամներն են, որոշ տեղերում տակավին փորձում են հետևել հին թուրքական քաղաքականությանը՝ քաղաքականություն, որը հանդիսացել է հայ ազգի, հայկական հարցի սպանողը:

Եթե դա այդտեղ է, հուսով եմ, որ մենք ի վիճակի կլինենք, եթե արդեն միջոցառումներ չեն ձեռնարկվել, վերջ տալ դրան՝ այդ երկիր զորքեր ուղարկելով: Հավատում եմ ճշմարիտ է այն, որ եթե չլիներ այս պատերազմում հայերի համառ դիմադրությունը, թուրքերը կարող էին անցնել Պարսկաստան և շրջանցել բրիտանական բանակները Միջագետքում:

Ուստի, պատմության և այս պատերազմից բխող ցանկացած պատճառի համար, մենք կանգնած ենք դատապարտվածության՝ օգնելու հայերի թշվառ մնացորդներին, և ես կարծում եմ, որ առկա է ավելի մեծ քանակություն, քան մարդկանց թվում է, որովհետև Անդրկովկասում կա հայերի ստվար քանակություն, որոնք կվերադառնան ետ, երբ անվտանգություն հաստատվի: Հուսով եմ, որ ազնվական լորդը ի վիճակի կլինի մեզ հավաստիացում տալ, որ եթե այդ լուրերը ճշմարիտ են, և այս թուրքական բռնությունները դեռևս շարունակվում են Հայաստանի որոշ մասերում՝ զորքերը կարող են ուղարկվել գրավելու երկիրը: Ես կարծում եմ, մենք պարտական ենք հայերին և պարտական ենք արդարության առջև:

ՄԱՅՈՐ ՊԻԼ. - Ես ոչինչ չեմ ասի կոտորածների մասին: Թողեք պարզ քննարկումը բավարարի, այնքան, որքան տևել է մարդկության պատմությունը և այնքան, որքան այն կարող է տևել, ոչ մի հանցագործություն այնչափ նողկալի, և հուսով եմ չի լինի այդչափ նողկալի, որքան եղել են Հայաստանում վերջին վայրագությունները: Եվ ոչ էլ վերջին զինադադարի պայմաններին հղում կանեմ, չնայած որոշ տեսանկյունից այն

դժբախտաբար այնպես է կազմվել, որ 24 հոդվածով սուր անհանգստություն է ստեղծել հայերի բարեկամների մեջ, այն հիմնավորմամբ, որ այդ երկրի ստեղծումը ներկայումս թվում է վնասված և որ այն կլինի ավելի ուշ՝ նախքան կծագի խաղաղության կոնֆերանսը և վայրագությունները կդադարեցվեն: Հիրավի, մենք շատ ուրախ կլինենք ստանալ ազնվական լորդից որոշակի հավաստիացում, որը կբավարարի այս հարցի վերաբերյալ մեր անհանգստությունները: Այն ինչի հետ կցանկանամ գործ ունենալ, սկզբունքորեն Հայաստանի ապագա կազմակերպումն է: Ինձ թվում է, որ այն ամբողջապես կախված է Մերձավոր Արևելքում մեր ամբողջ քաղաքականությունից և որ այն իսկապես խարսխվում է այն հարցին, թե ո՞վ պետք է լինի Կ.Պոլսի տերը: 1917թ. հունվարին դաշնակիցների կողմից այս հարցի վերաբերյալ մենք ստացանք ամենաբավարար հայտարարությունը: Դա հայտարարվեց այն առթիվ, որ քաղաքակիրթ աշխարհը գիտեր, որ դաշնակցային նպատակների այդ մասը հանդիսանում է օսմանյան կայսրությանը Եվրոպայից վռնդելը, որն անտարակույս այնքան օտար է արևմտյան քաղաքակրթությանը: Դա ամենաբավարար այն տեսակետն էր, որը ես կիսում եմ: Բայց այդ ընդունելի հեռանկարն ամբողջապես խափանվեց այս տարվա սկզբից այս երկրի և, ես ենթադրում եմ, նաև այլ երկրների, պատերազմի նպատակներն արտահայտող պրեմիեր-մինիստրի խոսքում: Նա ասաց. «Մենք ոչ էլ կռվում ենք Թուրքիային զրկելու Փոքր Ասիայի հարուստ և փառահեղ հողերից, որոնք իրենց բնակչությամբ գերազանցապես թուրքական են»: Թվում էր, որ նա այնքան շատ է կարևորություն տալիս այդ հարցին որ ավելի ուշ, իրերն ավելի պարզ դարձնելով նույն խոսքի մեջ ասաց. «Մենք չենք առարկում թուրքական կայսրության պահմանմանը, իրենց մայրաքաղաքում կենտրոնացող թուրքական ազգի հայրենիքում»: Ուստի բացարձակապես պարզ է, որ այնքան, որքան պահպանվում է գոյություն ունեցող կառավարության հայտարարված քաղաքականությունը, թուրքերը չպետք է վռնդվեն, և թուրքական իշխանությունը պետք է մնա կենտրոնացված այնտեղ, ինչը պրեմիեր-մինիստրը բնութագրեց որպես Կ. Պոլիսը կենտրոն ունեցող ազգի հայրենիք:

Ես իսկապես տիրապետեցի ինձ, երբ կարդացի այդ հայտարարությունը: Ես հայրենասիրական պատճառներով

չքննադատեցի այն պատերազմի ընթացքում, որը գրեթե բացականչում էր լորդ Բիքոնսֆիլդի բառերը, երբ վերջինս վերադառնում էր Բեռլինի պայմանագրի ստորագրումից. «Թուրքիան մեկ անգամ ևս գոյություն ունի Եվրոպայում»: Ուստի, ինձ թվում է, որ մենք այնքան ենք պարտավորվում չվնասել Կ. Պոլսի փչացած պալատական արտոնյալներին, չվնասել Լևանտի այլասերված աղբահորը, որ կենտրոնացնում ենք թուրքական ինտրիգը: Եթե դա այդպես է, ինձ թվում է, որ մենք կունենանք երկու ուղղակի և շատ ցավալի հետևանքներ Մերձավոր Արևելքում մեր ամբողջ քաղաքականության համար: Առաջին հերթին, եթե դուք նայեք Արաբիային, մենք փորձում ենք նպաստել Հեջազի թագավորի՝ Մեքքայի շեյխի ուժն ու ազդեցությունը: Մենք փորձում ենք սկսել և կազմավորել, ինչ ես ճշմարտորեն կարող եմ կոչել պանարաբական քաղաքականություն, որպես հակադրություն Միության և Առաջադիմության կոմիտեի պանիսլամիզմի: Կամ կարելի է այլ բան ասել քննելով այն հոգևոր տեսակետից, որ մենք ետ ենք սովորեցնում սուննի իսլամը օսմանյան դպրոցից: Բայց վախենում եմ, որ եթե մենք պատրաստվում ենք թողնել Միություն և Առաջադիմություն կուսակցությանը հսկելու Կ.Պոլիսը, ապա այդ քաղաքականությունը ցնորք է: Մեր բոլոր ջանքերով կպարզենք, որ ավելին չենք արել, քան ստեղծել ենք մի կրոնապետություն Արաբիայում՝ կիսով չափ թաղված արաբական ավազի մեջ: Բայց եթե մեր մերձավորարևելյան քաղաքականության մյուս մասը հանդիսանում է մի շարք երիտասարդ ազգությունների հիմնումը և նրանց պետությունների շնորհումը, որքան դուք թուրքական ինտրիգի և գերակշռության կիզակետը թողնեք Կ. Պոլսում, այնքան այս երիտասարդ անկախ պետությունների կյանքը, ինչպիսին օրինակ Հայաստանն է, անհնարին է, իսկ ձեր քաղաքականությունը՝ երազ: Միջազգային ֆինանսական շատ ոժեղ ազդեցություններ, հանդիսանում եմ Կ. Պոլսում այս ուժերի գոյության շարունակության պաշտպան: Բայց ուրախ եմ կարծելու, որ չկան այնքան իրավասու և, հավատում եմ, այնքան պատրաստակամ պետական անձինք, պայքարելու այս ազդեցությունների դեմ և այդ հարցի հետ գործ ունենալու, որքան նույն հարգարժան ջենտելմենը (պն. Բալֆուր) և ազնվական լորդը (Լորդ Ռ. Սեսիլ): Ուստի շատ ուրախ կլինեմ, եթե մենք ունենանք որոշ հայտարարություն այն հարցի վերա-

բերյալ, որը ես այդքան երկար բարձրացրեցի:

Ես կցանկանայի մի քանի րոպե քննարկել այն ինչ կարող է լինել Հայաստանի կազմակերպումը և թերևս կարող է առաջաբան կցեմ այն դիտողությանը, որ ես բավարար չեմ համարում հայկական հարցի լուծման հնարավորությունը, այնքան ժամանակ, որքան Կ.Պոլսի հարցը մնում է անբավարար: Առաջին կետը կարծում եմ այն է, որ մեծ թվով մարդիկ ասում են, թե Հայաստանը հողին է հավասարեցված, և ուստի, ընդհանրապես չկա հայկական հարց: Այնքանով, որքանով ես կարող եմ դատել, Ասիական Թուրքիայում, նախքան պատերազմը գոյություն ուներ մոտավորապես 1.800 000 հայ: Վեց հարյուր հազարը կոտորվել է, 600 000-ը դարձել է մահմեդական կամ թաքնվում է երկրում, կաթոլիկ կամ բողոքական հայերը չեն վնասել և մնացած 600 000-ը աքսորվել է: Ուստի ինձ թվում է, որ գոյություն ունի հայերի կորիզ, և մենք կարող ենք ապավինել 1.200 000 հայերին, որոնք, կարծում եմ, կարող են ձևավորել Հայաստանի վերահաստատված պետության մի շատ բավարար միջուկը: Միայն ցանկանում եմ ավելացնել, որ որքանով ես կարող եմ դատել, վեց վիլայեթներում կար մոտավորապես 400 000 քուրդ: Կարծում եմ, այդ քրդերից ոմանք ոչնչացվել են այս պայքարի ընթացքում, և հետևաբար ոչ մի պատճառ չեմ տեսնում, թե ինչու հայերը, եթե նրանք ետ վերադառնան, բավարար կերպով ի վիճակի չեն լինի բնակեցնել իրենց պետությունը: Առաջին վտանգի հետ, որը սպառնում է Հայաստանին, ես չեմ ուզում առնչվել: Երկրորդ վտանգն այն է, որ նա կարող է բաժանվել մասերի: Կցանկանայի հավաստիացում ստանալ հատկապես այդ կետի վերաբերյալ: Որոշ հարգարժան ջենտելմեններ կարող են ժպտալ այսպիսի բան պատահելու հավանականության վրա, բայց մենք տակավին ստիպված ենք վերհիշել, երբ կարդում ենք 1917թ. մարտին բոլշևիկների կողմից հրապարակված հուշագիրը, ըստ որի 1916թ. գարնանը գոյություն է ունեցել գաղտնի պայմանագիր՝ ուժի մեջ մտած Ֆրանսիայի, Բրիտանիայի և Ռուսաստանի միջև, կարծեմ, Հայաստանի իրական բաժանման համար: Չնայած, կարծում եմ, թերևս ես չեմ ծանրաբեռնում բավական ճշգրտորեն իմ հիշողությունը, որ հոդվածները ենթադրում էին՝ Ռուսաստանը պետք է ստանա Էրզրումի, Թիֆլիսի և Վանի վիլայեթները: Հայաստանի մնացած մասը, Աղանայից և Ա-

լեքսանդրետից մինչև ռուսական նոր պետության սահմանը, պետք է մնար Ֆրանսիայի ձեռքում: Ուստի, հայերին սպառնացող երկրորդ վտանգն այն է, որ նրանք կարող են բաժանվել երկու մասի, ինչպես դա արվել է գաղտնի պայմանագրում: Ես համոզված եմ այն ամենին ինչ ազնվական լորդն ասաց, որ այս երկիրը միշտ հետևում է իր պայմանագրերին, բայց ես ուրախ կլինեմ լսելու, որ այդ մեկին մենք չենք վերաբերելու որպես կենսական կարևորության: Կարծում եմ, որ նոր հայկական պետությանը, որին մենք հույս ունենք հանել ծանծաղուտից, սպառնում է մի երրորդ վտանգ, և դա այն է, որ նա կարող է վերածվել միլլեթ կոչվածի: Նրանք, ովքեր կարդացել են Թուրքիայի պատմությունը, գիտեն, որ միլլեթները սկիզբ են առել մեծ սուլթան Մահմուդ II-ից: Նա կազմակերպում էր Թուրքիայի ազգերին հոգևորական հսկողության ներքո, և այդ ժողովրդին կազմակերպում էր եկեղեցու հովանո նորքո, և միայն երեկ ես կարդում էի Հայաստանի մի շատ մեծ բարեկամի առաջարկությունն, առ այն, որ ապագայում հայերը պետք է կազմակերպվեն նույն եղանակով:

Ես պնդում եմ, որ դրա համար գոյություն ունեն հսկայական խոչընդոտներ: Առաջին հերթին նրանք չեն ունենա տարածքային կարգավիճակ, նրանք կունենան ժողովուրդների ամբողջական բաժանում: Նրանք չեն ունենա աշխարհագրական կարգավիճակ և ի թիվս այլոց, չեն ունենա գործադիր իշխանություն և, չունենալով գործադիր իշխանություն, չեն ունենա անվտանգություն: Նրանք կդառնան, եթե համարձակվեմ վերհիշել Բիսմարկի արտահայտությունը. «Նրանք կդառնան մերձավորարևելյան լճի պղպջակը»: Հուսով եմ, որ ազնվական լորդից կլսենք, որ սա կառավարության որոշումը չէ: Կամ մի հաջորդ լուծում, որն առաջարկվել է, և որի վերաբերյալ ես կցանկանայի խոսք ասել: Դա թուրքական հարցի լուծումն է՝ զուգորդված սուլթան Մահմուդ II-ի քաղաքականության հետ, որն իշխել է XIX դարի սկզբներին: Նրա ծրագիրը հանդիսացել է Թուրքիայի բազմաթիվ ազգերին մեկ կենտրոնական կառավարության ներքո միացումը: Այդ քաղաքականությանը հետևել են նրանք, ովքեր հաջորդեցին իրեն և տակավին մեծապես առաջադրվում են, մինչդեռ թուրքական կայսրության որոշ մասերում, օրինակ, ռումինացիների, հույների, բուլղարացիների համար, այն չէր կարող կիրառվել, որոնք բոլորը թուրքական

տեսանկյունից հանդիսանում են անհուսալի իրրեդենթիստներ[6]: Այն դյուրըմբռնելիորեն լավ կերպով կարող էր կիրառվել հայերի նման մի ազգի նկատմամբ, որոնք որոշ տեսանկյունից անքակտելիորեն կապված են թուրքական արդյունաբերության, ֆինանսների և թուրքական պետության ողջ կայնքի հետ և որոշ վայրերում ամենուրեք ցրված են ամբողջ երկրամասով մեկ: Ես պնդում եմ, չնայած գոյություն ունեցող հզոր փաստարկների, ի պաշտպանություն այդ լուծման, որ այդ քաղաքականությունը բացարձակապես վերացվել է Աբդուլ Համիդի 40-ամյա կառավարմամբ: Այդ մարդն ինքն իրեն առաջադրեց՝ վերացնել Մահմուդի քաղաքականությունը: Նա գրգռեց ազգերին իրար դեմ, և այն ինչ ձեռնարկվեց նրա կողմից, մեր դարաշրջանում ավարտվեց Թալեաթ փաշայի կողմից: Աբդուլը Սերձավոր Արևելքի Մետերնիխն էր, իսկ Թալեաթը՝ Մարատը: Հայկական հարցի դեռևս մեկ լուծում է մնում, և դա Եվրոպայի երաշխիքն է: Երբ ես ասում եմ այդ, իմ առջև ծագում է ջարդված, բռնադատված և բռնաբարված երաշխիքների մի մեծ բազմություն, մի ամբողջ շարք: Գոյություն ուներ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը, որը ծվատվեց Բեռլինում: Դա Բեռլինի 1878 թվականի փուչ պայմանագիրն էր: Կար 1880 թվականին տերությունների համատեղ նոտան, որը նետվեց նրանց երեսին: Կար 1895 թվականի համաձայնագիրը, որը երբեք չըիրագործվեց և՝ 1908 թվականի փուչ սահմանադրությունը: Կար ևս մի դատարկ՝ 1914 թվականի համաձայնագիրը, որը պայթեցվեց մասերի եվրոպական պատերազմը սկսելուն պես, և ամենավերջում կարող եմ ավելացնել մի համաձայնագիր, որը նույնպես պետք է դարձնել փուչ՝ 1916 թվականի գաղտնի պայմանագիրը[7]: Եվրոպական երաշխիքների ամբողջ բազմության և շարքի երեսից կարող ենք արդյո՞ք որևէ բան հուսալ եվրոպական համերգից: Մենք ոչինչ չենք կարող հուսալ, մինչև չիրագործենք այն աշխատանքը, որի հետ հակառակ նստարանի ազնվական լորդը այնքան հարգարժանորեն հաղորդակցվում է, ես նկատի ունեմ այն, որպեսզի եվրոպական համերգը ուղղենք դեպի Ազգերի Լիգա, ինչևէ, որովհետև եվրոպական համերգի համաձայնությունները եղել են փուչ, համենայն դեպս կարող ենք ասել, որ նրանց բնորոշ չի եղել բարյացակամության մի որոշ բաղադրատարր:

Մենք ցանկանում ենք, որպեսզի համայն մարդկության

մատուցվող բարի կամքը լինի ուժեղ և կազմակերպված, ինչպես արտահայտվեց այդ մեծ քաղաքականության մեջ: Գոյություն ունի մի հարց, որը դեռևս պետք է տրվի. ենթադրյալ Ազգերի Լիգան ստեղծվել է, և Սերձավոր Արևելքում կազմավորվել են այս նոր պետությունները, նրանք պետք է պաշտպանվեն բազում տերությունների, թե՞ մեկի կողմից: Լավ, մենք բավականաչափ միջազգային հսկողություն ենք ունեցել:

Սենք բավականին շատ այդ ամենը տեսել ենք Եգիպտոսում, և ուստի շատ ավելի լավ կլիներ Հայաստանում ունենալ Եվրոպայի մանդատատու մեկ տերություն: Կլինի՞ այդ տերությունն Անգլիան: Մեծապես հուսով եմ, որ ոչ՛, չնայած շատ եմ ակնկալում այն ժամանակը, երբ նա կդառնա մանդատատու Միջագետքում: Կլինի արդյո՞ք այդ տերությունը Ֆրանսիան: Մենք այդ չենք կարող սպասել նրանից, որովհետև նրա միջոցները հյուծված են, իսկ ժողովրդի ուժը՝ հատված: Կլինի՞ դա բալկանյան պետություններից մեկը: Համոզված եմ, որ Հունաստանի մեծ պետական գործիչ Մ. Վենեզելոսը չափազանց շրջահայաց է, ցանկանալու վերցնել այդ մեծ խնդիրը: Կլինի՞ դա Բուլղարիան: Ո՛չ: Ինչ վերաբերվում է Սերբիային և Ռումինիային՝ նրանց ձեռքերը շատ զբաղված են: Մնացել է միայն մեկ տերություն: Դա այն տերությունն է, որն անցյալ սերնդին Հայաստանում աստիճանաբար ներշնչել է հույսի և առաջադիմության գաղափարներ. ես նկատի ունեմ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: Ես մտաբերում եմ այն փաստը, որն այնքան վաղ էր՝ 22 տարի առաջ, երբ ես պատիվ ունեցա, եթե կարող եմ ներող լինել անձնական հիշողության համար, Հավարդենում խոսել հանգուցյալ պն. Գլադստոնի հետ: Դա 1896թ. սեպտեմբերն էր: Կարծում եմ, որ 1896թ. սեպտեմբերն էր, երբ իրենց գագաթնակետին հասան այն սարսափելի վայրագությունները Հայաստանում, որոնք հողին հավասարեցրեցին հայ ժողովրդի 100.000-ին: Ես եկել էի տեսնելու մեծ պետական գործչին այլ հարցով, բայց գտա նրան Հայաստանի մասին մտքում խորասուզված: Նա ասաց ինձ, որ երբ տակավին երիտասարդ էր, իր հետաքրքրասիրությունները ներծծվել էին Իտալիայի ազատությամբ, այնպես որ իր ծեր հասակում իր առաջին պարտքը տածում է Հայաստանի մարտիրոսացած ժողովրդի նկատմամբ: Նա ավելացրեց մի արտահայտություն, որը, կարծում եմ կարող եմ կրկնել. «Բոլոր

ազգերի պատմության մեջ չի եղել այնպիսի անհանգակիր պատմություն, ինչպիսին հայ ժողովրդի պատմությունն է»: Ես եզրակացնում եմ այնտեղից, որտեղից սկսեցի. որ այս խնդրում հարցադրումն ու արմատն այն է, թե ով պետք է լինի Կ. Պոլսի տերը և արդյո՞ք դա պետք է լինի այլասերված պալատական արտոնյալների այն խումբը, որն այդքան երկար անարգել է իրեն, կամ արդյո՞ք դա պետք է լինի մի ավելի անարատ և ավել լավ ազդեցություն: Հուսով եմ, որ խնդրի վերաբերյալ մենք մի ավելի բավարար հավաստիացում կունենանք, քան այն, ինչ հայտարարվեց մեզ այս տարվա հունվարին, այն ամենի վերաբերյալ, ինչ ընկած է խնդրի իրական միջուկում և հիմքում: Եզրափակման մեջ կարող եմ փոփոխել, կամ վերաստեղծել հռոմեացի մի ծեր պետական գործչի արտահայտությունը. «articulus stantis aut cadentis Armeniæ. Կանխել իրավիճակը, այլապես Հայաստանը խորտակված է»:

ՍԸՐ Ջ. ՍՊԻՐ . – Խնդրում եմ պառլամենտի հանդուրժողականությունը հասցեագրելու նրան այն խոսքերը, որոնք կարտոնվեմ ասել այս պալատում, նրա մեջ շատ տարիների ծառայությունից հետո և տալ ջերմ աջակցություն այն ելույթներին, որոնք արտասանվել են՝ ուղղված կառավարությանը, որ թուրքական գործերի կայանալիք լուծման մեջ, Թուրքիան Հայաստանի կառավարման հարցում չպետք է հետագա ազդեցություն և տիրապետություն ունենա: Իմ ընտրողների անունից ցանկանում եմ ասել, որ նրանք ուրախորեն կրեցին պատերազմի հսկայական տառապանքները և կրեցին իրենց այս մեծ պատերազմի՝ արդարության և քաղաքակրթության շահերի համար մասնաբաժինը, որն ավարտվեց այդքան հաղթական կերպով, բայց եթե Թուրքիային թույլատրվի պահպանել որևէ իշխանություն Հայաստանի նկատմամբ, ես համոզված եմ, իմ ընտրողները խորապես կիհասթափվեն: Պատերազմի ընթացքում տեղի են ունեցել ողբերգություններ և իրականացվել կըտտանքներ, բայց ոչինչ այնքան շատ չցնցեց իմ ժողովրդին, որքան Թուրքիայի հազարավոր հայերին ծով տանելու և նրանց ջուրը նետելով խեղդելու արարքը: Հայերի կոտորածի այս ողբերգությունը նորից և նորից ծագել է, և մարդկության հետաքրքրությունների այն պահն է, որպեսզի այն դադարեցվի: Չնայած չեմ կարծում, որ կառավարությունը հավասարապես ցանկացող է պաշտպանելու հայերին, ես համարձակվում եմ

նրանց անունից, որոնց ներկայացնում եմ, ամենահարգալից կերպով ասել, որ եթե Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի իշխանության մի նշույլ պահպանվի, նրանք կհիասթափվեն: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա կցանկանայի ուժի մեջ դրված տեսնել պն. Գլադստոնի պաշտպանած սկզբունքը, այսինքն՝ Թուրքիան ունեցած-չունեցածով պետք է դուրս նետվի Եվրոպայից: Ես մեծ քաղաքականության հմուտ դատավոր չեմ, այդ հարցի վերաբերյալ անառարկելի տեսակետ արտահայտելու համար, բայց որքան ավելի է Թուրքիայի տիրապետությունը սահմանափակված, այնքան ավելի լավ կլինի մարդկության համար: Ես կցանկանայի մի բարձր գնահատականի խոսք ասել մեր կառավարության արարքի վերաբերյալ Պաղեստինի հետ կապված: Մենք մեծապես գնահատում ենք կառավարության գործողությունը՝ բրիտանական ժողովրդի հաղթանակը այդ երկիրը թուրքերի ձեռքերից շահելու մեջ, և հրեաներին քաջալերելը՝ վերադառնալու իրենց հայրենիք, և ես լրջորեն հուսով եմ, որ նրանց ուժերը ապագայում դեռ կօգտագործվեն այդ ուղղությամբ:

Մի խոսք՝ Ազգերի Լիգայի առնչությամբ: Մենք չենք ցանկանում այս սարսափելի պատերազմի կրկնությունը: Գիտեմ, որ դա մի շատ դժվարին խնդիր է, և կառավարության նկատմամբ ունեմ ամբողջական վստահություն, որ նրանք իրենց կողմից ամեն ինչ կանեն՝ լուծելու համար երկրագնդի շահերը, բայց մենք, մեզանից նրանք ովքեր սահմանափակ գիտելիք ունեն մեծ քաղաքականության մասին, չեն կարող օգնել մտածելով, որ երբ դաշնակից ազգերը միացան և կատարեցին իրենց արյան և դրամական զոհաբերությունները հաղթելու այս պատերազմում, որ նույն համակցումը կարող է ձևավորվել, որպեսզի կանխվի մի այնպիսի աղետ, ինչպիսին այս պատերազմի կրկնությունն է: Ես համոզմունք ունեմ, որ ներկա հանգամանքներն առանձնահատուկ կերպով համապատասխանում են և այդ նպատակի կատարման համար հնարավոր բնույթի են: Ես բավականին լավ կերպով գիտեմ այն հայտարարություններից, որոնք կատարել են կառավարության անդամները, որ նրանք չեն կորցնի զգոնությունը այս կարևոր զարգացման նկատմամբ: Անգամ մեր սահմանափակ և համեստ գիտելիքներով գիտենք, որ հիմնախնդրում գոյություն ունեն նշանակալի դժվարություններ, բայց կարծում ենք, որ ձախողել ենք ա-

վարտել այն ամենը, ինչի համար պայքարել ենք այս պատերազմում, մինչև չհիմնվի մի լիգա, որը կկանխի այս աղետի և ողբերգության կրկնությունը:

Հայաստանի վերաբերյալ կցանկանայի ավելացնել, որ այդ երկրում մոտավորապես 500.000 քրիստոնյաների կոտորածից հետո, ոչ մի մեղքի համար, բացի նրանից, որ թուրքերը կամեցան ոչնչացնել այդ ժողովրդին, մենք իրավունք ունենք կառավարությունից սպասել, որպեսզի ոչ մի իշխանության նշույլ չթույլատրվի մնալ նրանց ձեռքերում, ովքեր բավականին կերպով ապացուցել են, որ անընդունակ են՝ արդար և քաղաքակիրթ կերպող գործ ունենալու իրենց իշխանության ներքո գտնվող որևէ ազգության նկատմամբ:

ՊՆ. ՀՅՈՒԳ ԼՈՌ. – Պատիվ ունեմ պատկանել կուսակցության, որի ամենանվազագույն ավանդույթներից է եղել այն, որ երկար տարիներ իրենց համակցել են բոլոր երկրամասերի ազատության դատին և այս քննարկումը պատշաճ չի լինի ավարտել առանց այս նստարաններից բարձրացող ինչևէ թույլ մի ձայնի: Ես չեմ կարող հավակնել մի գիտելիքի, որ իմ ընկերներից շատերն ունեն արտաքին քաղաքականության մասին, կամ մի այնպիսի գիտելիքի իմացության, որն ինձ հնարավորություն կտա առաջադրել կամ էլ քննադատել որոշակի քաղաքականություն և որոշակի լուծումներ: Ես պարզապես ցանկանում եմ նույն ջենտելմենին՝ արտաքին գործերի նախարարի օգնականին, տալ մի հարց, որը մեզանից անգամ ամենաանտեղյակը կարող է տալ և, կարծում եմ, որի պատասխանը մենք իրավունք ունենք սպասել: Կառավարության ներկայացուցիչները դիտավորյալ կամ ոչ դիտավորյալ, թուրքական տիրապետության շարունակման առնչությամբ օգտագործեցին բառեր, որոնք համենայն դեպս ենթակա են երկու մեկնաբանության: Ինձ տրված վերջին պատասխանի մեջ, արտաքին գործերի նախարարը ասաց, որ Նորին գերազանցության կառավարության նպատակը միշտ եղել է Հայաստանում թուրքական անիշխանության վերջ տալը: Դա հիանալի, և ես կասկած չունեմ, որ ճշմարիտ արտահայտություն է, բայց չեն կարող չհիշել, որ ճիշտ նմանատիպ արտահայտություն մինչև պահս բազմիցս օգտագործվել է բազմաթիվ առիթներով և փաստորեն չի կանխել այնպիսի սարսափների կրկնությունը, ինչպես վկայակոչվել է այս բանաձևի նախաձեռնողների և ելույթ ունեցողների

կողմից: Ես ուզում եմ, որպեսզի ազնվական լորդը բավականին ազնվորեն ասի. այո՛ կամ ո՛չ, երբ նա խոսում է թուրքական անօրինականությանը վերջ տալու մասին, արդյո՞ք նա նկատի ունի թուրքական տիրապետության վերջ տալը: Կարծում եմ, որ իսկապես ճիշտ է, որպեսզի մենք բավականին անկեղծորեն և պարզորեն իմանանք, թե արդյոք դա այդպես է: Ճիշտ է, որ որոշակի և շատ խորիմաստ տեսանկյունից երկուսն էլ նույն բանն են, որովհետև թուրքական իշխանությունը միշտ եղել է անիշխանություն, բայց «թուրքական իշխանության ավարտ» արտահայտությունն այնքան հաճախ է քողարկել այդ իրական իշխանության շարունակությունը: Ես չեմ հավատում, որ օրվա այս պահին որևէ մեկը կարող է ցանկալ, որպեսզի Թուրքիան ցանկացած հպատակ ժողովրդի նկատմամբ շարունակի մնալ որպես կառավարող: Թուրքն ունի շատ արժանիքներ: Թուրքական գյուղացին համարվում է, նրանց կողմից ովքեր գիտեն նրան, որպես մարդկության մեջ ամենաարդարը, բարյացկամն ու աշխատասերը, իսկ թուրքական զինվորը համարվում է ջենտելմեն և մաքուր կռվող: Ես չգիտեմ թե միշտ է արդյոք դա այդպես, բայց որոշակի կերպով թուրքական կառավարության վերաբերյալ, բոլորից զատ ասելու որևէ բան գոյություն չունի: Թուրքի իշխանությունը յուրաքանչյուր երկրում եղել է անեծք: Ենթադրում եմ, որ մեզնից բոլորն առանց բացառության անհանգստության մի առատություն է կրել այս վերջին չորս տարիների ընթացքում, և մի պահ անգամ երբեք չենք կարծել, որ հնարավորությունը հոդս է ցնդեցրել այն, ինչ մենք սիրել ենք: Ընդհակառակը, մենք քաջալերվել ենք այն մտքով, որ նրանք, որոնց համար կրում էինք այդ անհանգստությունը, կռվում են վերջ տալու համար բռնապետությունն աշխարհում: Այդ խնդիրը, որչափ վերաբերում է Արևմտյան Եվրոպային, ուրախորեն իրագործվում է: Ես ձեզ աղերսում եմ, թույլ մի տվեք, որ այն մնա անավարտ այնտեղ, որտեղ բոլոր ժամանակների ամենահին և այլասերված չարիքը նգովել է աշխարհի ամենահիանալի երկրները:

ՊՆ. ՊՈՆՍՈՆԲԻ. – Կցանկանայի միանալ նրանց, ովքեր ելույթ են ունեցել, հույս արտահայտելով, որ վերջիվերջո Հայաստան դժբախտ երկիրը կդառնա մի երկիր, որտեղ նա կկարողանա ապրել անվտանգության մեջ: Ես չեմ կարծում, որ ամբողջ աշխարհով մեկ մի ազգ լինի, որը տառապել է այնքան,

որքան այս դժբախտ ժողովուրդն է տառապել: Իմ հարգարժան ընկերը, որը նստում է իմ կողքին, մի շատ հետաքրքիր ելույթի մեջ անդրադարձավ այն բոլոր դատարկ փորձերին, որոնք երկրագնդի այդ հատվածում կատարվել են շտկելու համար թուրքական անիշխանությունը: Երբ խաղաղ ժամանակ, Եվրոպայի համերգը իրար հետ ներդաշնակորեն աշխատելու միջոցով բավականաչափ ի վիճակի չէր գործ ունենալ այդ խնդրի հետ, բավականաչափ անընդունակ հաստատելու գործերի այնպիսի դրություն, որը հնարավորություն կտար հայ ժողովրդին ապրել հանդուրժելի պայմաններում, տեսնելով այն իրարանցումը որի մեջ այսօր գտնվում է աշխարհը, մի մտավախություն է առաջանում, թե արդյո՞ք ավելի մեծ հաջողություն կուղեկցի տերությունների ջանքերին: Զգում եմ վստահություն, որ թուրքի իշխանությունը աշխարհի այդ մասում ո՛չ օսմանյան ազգության պատկանող հպատակ ազգությունների նկատմամբ, այսուհետև չի կարող հանդուրժվել: Ինչպես ասաց իմ հարգարժան ընկերը (պն. Հյուգ Լոուն), դա թուրքական զինվոր, թուրք գյուղացի չէ, այլ թուրքական կառավարությունն է, որ այլասերված է և որի նկատմամբ չի կարելի հավատ տածել: Ես շատ լավ հիշում եմ, որ պառլամենտի իմ առաջին ելույթում, այդ պահին՝ 11 տարի առաջ, արտահայտեցի ծանրակշիռ կասկածներ այն ամենի հաջողության նկատմամբ, ինչ հայտի էր որպես թուրքական հեղափոխություն: Ես չհավատացի թուրքին որպես կառավարող, և հետագա տարիներին մենք տեսանք, որ այս ձախողումը դարձել է ավելի ու ավելի արտահայտված: 1895թ. ես Կ.Պոլսում էի և այնտեղ մեծ զվարճություն էր, որովհետև Եվրոպայի համերգը և համերգը ներկայացնող դեսպանները ստիպել էին սուլթան Աբդուլ Համիդին համաձայնվել հայկական բարենորոգումների ծրագրին: Աբդուլ Համիդը հանդիսանում էր ամենաճկուն և ամենախորամանկ դիվանագետներից մեկը, որը երբևէ եղել է Եվրոպայում: Նա ճշգրիտ կերպով գիտեր այն պահը, երբ Եվրոպայի համերգի մեքենայի առաջ քար գցել և հարկադրել տարբեր տերություններին հրաժարվել մեկը մյուսից: Նա կհամաձայնվեր բարենորոգումներին՝ առանց ամենափոքր մտադրության դրանք իրագործելու: Այդ ժամանակի պայմաններից մեկն այն էր, որ որտեղ վիլայեթը պարունակում է քրիստոնյա մեծամասնություն, այդ վիլայեթը պետք է ունենար

քրիստոնյա նահանգապետ և վերահսկիչ: Դրանից շատ քիչ անց Աբդուլ Համիդը հոգ տարավ տեսնելու, որ գոյություն չունի ոչ մի քրիստոնյա մեծամասնություն որևէ վիլայեթում. մշտապես դիմեց իր Էլդիզ պալատից գործադրվող կոտորածի մեթոդին: Այս ժողովրդի ապագայի համար մենք չենք ցանկանում երկիմաստություն և կասկած: Ինչ վերաբերում է Մերձավոր Արևելքի այլ ժողովուրդներին, այնտեղ կարող են լինել մրցակցություններ այն բանում, թե ով կտիրապետի տարածքի այս կամ այն մասին: Կանխավայելում եմ այս հարցերը մտավախությամբ, բայց հայերի հետ կապված, բոլոր երկրների մարդկությունը կհամաձայնվի, որպեսզի իրենց բողոքի առիթները բավարարվեն:

Քանի որ ազնվական լորդը՝ (Լորդ Ռ. Սեսիլը) արտաքին նախարարության ներկայացուցիչը, այստեղ է, կցանկանայի բարձրացնել բացառիկ կարևորության մի հարց: Ես կարծում եմ, որ նստաշրջանի ավարտին մնացած երկու օրվա սահմաններում և մեր առջև երկրի կոչի համաձայն, մենք պարտավոր ենք կառավարությունից ունենալ մի շատ պարզ հայտարարություն այն մասին, թե ո՞րն է մեր քաղաքականությունը Ռուսաստանի նկատմամբ: Ամենացավալին այն է, որ այս պահին մեզնից տեղեկատվություն պետք է թաքցվի, թե իրականում ինչ է անում մեր ռազմարշավախումբը Ռուսաստանի հյուսիսում, ո՞րն է մեր մտադրությունը բոլշևիկյան կառավարության նկատմամբ և արդյո՞ք համալրումներ և նշանակալի համալրումներ ուղարկվում են դեպի երկրագնդի այդ հատվածը: Ես զարմացա հարցերի այն քանակությամբ, որ գոյություն ունի երկրում խնդրո առարկայի վերաբերյալ: Ժողովներում, որոնք ես ձեռնարկել եմ վերջերս, ես ունկնդիրներից ստացա համառ հարցեր այն մասին, թե ո՞րն է մեր քաղաքականությունը Ռուսաստանում և ե՞րբ է նախատեսվում Ռուսաստանից մեր ռազմարշավախմբի դուրս բերումը: Չեմ ցանկանում վերադառնալ ռուսական հեղափոխության նկատմամբ մեր վերաբերմունքի հենքին: Դա ամենաձախորդալի մի վերաբերմունք էր: Եթե մենք նպաստեինք այն շարժմանը, որը տապալեց ցարին, մենք կարող էինք դրանից զարգացնել ժողովրդավարության մի ձև, որը կդառնար հսկայական արժեք աշխարհի համար: Բայց մենք դրան սառը ուշադրություն ցույց տվեցինք և չբավարարվեցինք դրանով, միևնույն ժամանակ ակամատես

եղանք զգացմունքների, որոնք գալիս էին ռուսական հեղափոխությունից՝ տարածվող ինչպես անտառային կրակը և անցնող բոլոր երկրներին, և երբ ջահեր են տապալվում, և կրակի կայծերը հասնում են անգամ դեպի Արևմուտքի շատ հեռավոր վայրերը, չբավարարվելով այս ամենի ամայացնող արդյունքների ականատեսությամբ, ինչը կոչվում է «բոլշևիզմ», մենք իրականում, բամբասանքի հետ կապված, որը թվում է շատ լավ հիմքեր ունի, շարունակեցինք բորբոքել զգացմունքը բոլշևիկյան կառավարության դեմ՝ Ռուսաստանում մեր գործողությամբ: Ես իսկապես կարծում եմ, որ հիմա, երբ Կենտրոնական տերությունների հետ մենք զինադադար ունենք, հիմա, երբ եկել է խաղաղությունը և ռազմական գործողությունը դադարեցված է, եթե ժողովուրդը հավատա, որ մեր զինվորները ձմռանը կուղարկվեն արկտիկական շրջաններ, հանուն մի կառավարության հետ վեճի բորբոքման, ինչևէ որքան շատ էլ մենք համաձայն չենք նրա հետ, որը ձևավորվում և ղեկավարվում է անցումային փուլը մեծագույն դժվարությամբ, մեր ժողովրդի զայրույթը չափազանց մեծ կլինի: Ինչպիսի սխալներ էլ որ ռուս մարդիկ կատարում են, թույլ տվեք գտնել նրանց իրենց փրկությունը առանց արտաքին միջամտության, և ես հույս ունեմ, որ ազնվական լորդը հիմա, որովհետև մենք այնքան քիչ ժամանակ ունենք մեր տրամադրության տակ, նախքան նիստի ավարտը կտա որոշ տեղեկություն ամոքելու համար այն երկյուղները, որոնք գոյություն ունեն, և եթե նա կարողանա ասել մեզ, որ կառավարությունը որոշում է կայացրել Ռուսաստանից ռազմաշավախմբի դուրս բերման վերաբերյալ, ապա այսօր այս երկրում չի կարող ավելի ողջունելի լուր լինել:

Արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ (Լորդ Ռոբերտ Սեսիլ). – Ստիրլինգի հարգարժան անդամի եզրահանգող դիտողությունները բարձրացրեցին մի հարց, որը ես առաջինն եմ ընդունել, որ հսկայական կարևորության է, բայց որի մասին իմ խոսելը առանձնահատուկ կերպով դժվար է, որովհետև այն ներառում է ոչ այնքան դիվանագիտական, որքան ռազմական քննարկումներ: Հարգարժան պարոնն ինքն անձամբ կտեսնի, որ ինձ համար բավականին անհնարին է տալ որևէ երաշխիք կամ նախաձեռնություն այն մասին, արդյո՞ք մեր ռազմական գործողությունը Ռուսաստանում պետք է, թե չպետք է իրականանա, առանց որոշ չափով

նախնական խորհրդակցություններ ունենալու նրանց հետ, ովքեր պատասխանատու են այդ երկրում ռազմական գործողությունների համար:

ՊՆ. ՊՈՆՍՈՆԲԻ. - Գտնվո՞ւմ ենք արդյոք մենք նրանց հետ պատերազմի մեջ:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. - Ես չասեցի, որ գտնվում ենք: Ես ասացի, որ եղել են ռազմական գործողություններ:

ԳՆԴԱՊԵՏ ՎԵՋՎՈՒԴ. – Ի՞նչ են դրանք, ռազմական գործողություններ արտաքին գործերի նախարարության և պատերազմական նախարարության միջև:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. - Դա ես կարող եմ ասել. կառավարությունն ամբողջապես իրազեկ է այն քննարկումներին, որոնք հարգարժան անդամն առաջ քաշեց, դրանց վերաբերյալ շատ մեծ ձգտումներ ունի և մեծ պատերազմի ավարտին որոշակիորեն մտադիր չէ այս երկիրը լուրջ պատերազմական գործողությունների մեջ խճճելու: Չընկնելով առաջ, որը ես չեմ կարող և խոստովանում եմ, որ կլսեի հարգարժան անդամի ելույթը ավելի համաձայնությամբ, եթե նրանում չլսեի որոշ դատապարտումներ՝ այսպես կոչված Ռուսաստանի կառավարության իրական գազանային նախաձեռնությունների մասին: Դա ոչ միայն նրանց մեծ հանցանքն է մարդկության և լավ կառավարության դեմ, որը հարգարժան անդամը կարող է մտածել որ գլխավորապես ռուսների գործն է, այլ նրանք առաջին հերթին իրագործել են հանցանքներ այս երկրի դեմ, որը, եթե իրականացված լիներ որևէ սովորական քաղաքակիրթ կառավարության կողմից, ավելի քան կարդարացնեին զենքի միջոցով փոխհատուցում փնտրող այս երկրին: Ի թիվս այլոց, նրանք առանց արդարացման Պետերբուրգում սպանել են մեր ռազմածովային սպաներից մեկին, որը կատարում էր իր պարտքը՝ պահպանելով դեսպանատունը անիրավասու անձանց մուտքից: Սա միայն մեկն է այն բազում գործողություններից, որը կատարել են նրանք:

ՊՆ. ՔԻՆԳ. – Մենք որևէ դեսպանատուն չենք ունեցել:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. - Դա լիովին ոչ տեղին դիտողություն է և ոչ միայն այդպիսին, այլ հանգամանքներն իրականում սարսափելի բնույթի էին: Գոյություն ունեն շատ բրիտանացի հպատակներ Մոսկվայում և Պետերբուրգում, որոնց դեմ նրանք իրագործել են այլ հանցագործություններ, որոնք իսկա-

ւպես, օգտագործելով մի հայտնի արտահայտություն, կարող էին ցնցել մարդկությունը: Ուստի, չնայած ես կարծում եմ, որ մենք ստիպված և պարտավոր ենք հաշվի առնել առաջնակարգ կերպով այս երկրի մարդկանց շահերն ու ցանկություններն, արդեն երբ մենք գործ ունենք այս խնդրի հետ, ճշմարիտ է ասել, որ որպես այդպիսին բոլշևիկյան կառավարությունը լիազորված չէ որևէ ուշադրության բրիտանական կառավարության կողմից: Անցնում եմ հիմա այն հարցին, որն այս երեկո հանդիսացել է գլխավորը: Անհրաժեշտություն չեմ համարում կառավարության անունից արտահայտել լիակատար համաձայնություն այն ամենի հանդեպ, ինչ ես լսեցի հայ ժողովրդի նկատմամբ համակրանքի արտահայտություններում և դատապարտման մեջ այն անհավատալի բռնությունների, որոնց նրանք երթարկվել են թուրքերի կողմից և՛ վերջերս, և՛ նախկինում: Անշուշտ, ճանաչում ենք այն հսկայական պահանջները, որոնք ցանկացած տեսանկյունից ունեն հայերը ինչպես այս, այնպես էլ Եվրոպայի այլ քաղաքակիրթ երկրներից՝ օգնության և պաշտպանության վերաբերյալ, և եթե ես չընդարձակվեմ այն սարսափների, և այն տառապանքների մասին, որոնք իրականացվել են այնտեղ, որի միջով անցել են հայերը, դա համակրանքի անհրաժեշտությունից չէ, այլ որովհետև առարկան այնքան լավ հայտնի է և, հավատում եմ, որ բրիտանական կառավարության զգացմունքները խնդրո վերաբերյալ հավասարապես հայտնի են:

Կան երեք ընդարձակ հարցեր, որոնք տրվեցին ինձ: Առաջինն ինձ հարցրեցին, թե արդյոք մենք կհամաձայնվեինք թեթևացնել հայերի անհապաղ կարիքները, ձեռնարկել որևէ քայլ՝ կերակրելու այս սովամահ լինող հայերին և ապահովելու նրանց ճնշող անհրաժեշտությունները: Իմ հարգարժան ընկերը, որը քննարկման սկզբին բարձրացրեց այս հարցը կընդունի, որ սա մի հսկայական և դժվարին խնդիր է: Գրեթե ողջ աշխարհն աղերսում է սնունդ և օգնություն, և մենք ստիպված ենք քննել բոլոր մարդկանց պահանջները համատեղ՝ որպես մի մեծ հարցի մաս: Ամբողջ աշխարհում սովն ու թշվառությունը հանդիսանում են այն խնդիրներից մեկը, որը ներկա պահին ամենաշատն է կլանում Նորին գերազանցության կառավարության ուշադրությունը: Այնքանով, որքանով վերաբերում է Հայաստանին, կառավարությունը հուսով է, որ զինվորա-

կան իշխանություններն ի վիճակի կլինեն անհապաղ կերպով որոշ քայլեր կատարել: Ի լրումն նրա, որ Սննդի հանձնաժողովը, որը միջազգային կամ միջդաշնակցային մարմին է և ներկայացնում է բոլոր դաշնակիցներին, հանձնարարվել և այժմ քննարկում է, թե ինչպես կառավարությունը ամենաարդյունավետ կերպով կարող է թեթևացնել այս մարդկանց դրությունը: Չեմ կարող ճշգրտորեն ասել, թե ինչ են նրանք արդեն արել, բայց անկասկած նրանք կատարում են բոլոր հնարավոր քայլերը և գիտեմ, որ Հայաստանը ակնհայտորեն հրավիրված է նրանց ուշադրությանը, որպես նրանց քննարկման պահանջներից առաջինը: Վախենում եմ, որ դրան որևէ բան ավելացնել չեմ կարող, խնդիրն այնպիսին է, որ պետք է ժամանակ խլի և պետք է զարգանա այլ ազգաբնակչության հետ կապակցության մեջ:

Կան այլ շրջաններ, Լեհաստանը և այլ վայրեր, որոնք պետք է քննարկվեն միևնույն ժամանակ: Ինձ հարցրեցին, թե ինչպիսի միջոցառումներ են կատարվել կամ պետք է կատարվեն, չհաշված իր ապագա կառավարությունը, հայ ժողովրդի անհապաղ պաշտպանության համար: Զինադադարի պայմանների վերաբերյալ կատարվեցին որոշ քննադատություններ: Կարծում եմ, որ այս խնդրի վերաբերյալ շատ խիստ մոլորություններ են եղել: Առաջին հերթին թուրքերի կողմից ներկայումս ներկալված և ձերբակալված հայերի համար ստեղծվել է հայրենադարձության համար հոդված և այդ հարցում հայերը առանձնացվել են մնացած բոլոր ազգերից և դրվել նույն պայմանների ներքո, ինչպես մեր սեփական պատերազմական բանտարկյալները: Ես մոռացել եմ ճշգրիտ կետերը, բայց կարծում եմ, որ զինադադարի 5-րդ և 16-րդ հոդվածներով համաձայնություն է կայացված: 5-րդ հոդվածով պայման կա գլխավորապես թուրքական ուժերի դուրս բերման համար, Կիլիկիայի երկրամասի այն բոլոր կողմերից, ուր ներկայումս պահանջվում է պահպանելու համար կարգ ու կանոն: Այդ հարցը չպետք է մոռացվի և բավական համոզված լինելու համար, որ թուրքերը ի վիճակի չեն լինելու վերադառնալ, ամբողջ երկաթուղային կապը Հայաստանի և Կ.Պոլսի միջև բոլորը միասին կկտրվի, և կարծում եմ, որ այս տեսակետից մի կարևոր խնդիր է ետ պահել թուրքական զինվորին Հայաստանից դուրս այնքան հեռու, որքան հնարավոր է: Ձեր տնօրինման ներքո է, համենայն դեպս ինձ այդպես է ասվել, ձեր պնդած Կիլիկիայի ա-

մենակարևոր ստրատեգիական կետերից մեկը և այդ կետը պետք է գրավվի առանց որևէ հապաղման, որը, կարծում եմ, ապահովվում է զինադադարի 10-րդ հոդվածով: Նրանում գոյություն ունի ընդհանուր լիազորություն օկուպացնելու ռազմավարական կետերն ամենուրեք, ուր ծագում է դաշինքի անվտանգությանը սպառնացող իրավիճակ: Ուստի բավականին հասկանալի է, որ եթե անկարգապահության և անհանգստության նման մի բան լինի, դաշնակից ուժերի լիազորությունների սահմանում կլինի ցանկացած ռազմավարական կետի գրավումը:

ՍԸՐ Գ. ԳՐԻՆՎՈՒԴ. – Փաստ չէ՞ հանդիսանում այն, որ թուրքերը հիմա այնտեղ կոպիտ են վարվում հայերի հետ:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ - Եթե դա այդպես է, անկասկած գործողություն կկատարվի: Ես տեղեկություն չունեմ, որ դա այնպես է, ինչպես մենք տեսել ենք հանրային մամուլում: Այն հոդվածի մեջ, որին ես հենց նոր հղվեցի, գոյություն ունի մի լիազորություն, որը, ես համոզված եմ, կգործադրվի այնքանով, որքանով ռազմական նկատառումները թույլ են տալիս օկուպացնել ցանկացած անհրաժեշտ ռազմավարական կետ Հայաստանում: Դրանք հայերի անհապաղ պաշտպանության մասին գլխավոր սկզբունքներն են: Կարող եմ հավաստիացնել խորհրդարանին, որ այս հարցում կառավարությունը խորապես լուրջ է: Նրանք զգում են, ես հուսով եմ, որ մարդկության պահանջները, բավականաչափ առանձին այն պահանջներից որ իրենք են զգում, կենթարկվեն և ճշգրիտ կերպով իրենց կենթարկեն երկրի զայրույթին, եթե հետագայում նրանք թույլ տան վայրագություններ Հայաստանում, երբ նրանք ռազմական միջոցներով հնարավորություն ունեն կանխել դրանք: Գոյություն ունեին երկու կամ երեք հետաքրքիր և կարևոր հարցեր Հայաստանի ապագա կառավարության վերաբերյալ: Մի հարգարժան անդամ ասաց, որ խնդրի հիմքը հանդիսանում է Կ.Պոլսից թուրքական կառավարության վտարումը: Ես բավականաչափորեն ընդունում եմ, որ շատ խիստ պատճառ կա այդ ասելու համար, բայց միևնույն ժամանակ իմ հարգարժան ընկերը չպետք է մոռանա, որ ամենից զատ Կ.Պոլիսը գերակշռորեն թուրքական է: Սա մի հանգամանք է, որ խնդրի հետ գործ ունենալուց պետք է նկատի առնվի, եթե չպետք է կեղծենք այն բոլոր խոստումները, որ կատարել ենք այս հարցի վերաբերյալ:

ՊՆ. ԱՆԵՎՐԻՆ ՎԻԼԼԻԱՄՍ. – Կարող է արդյո՞ք նույն հարգարժան ջենտլմենն ասել, որ Կ.Պոլսում թուրքերը հիսուն տոկոս են:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. - Ես տեղեկացված եմ, որ գոյություն ունի ավելի քան հիսուն տոկոս: Գոյություն ունի հույների, օսմանյան հույների, հունական հույների մի քանակություն, բայց, կարծում եմ, որ ամենահեղինակավոր աղբյուրները դասում են թուրքերին որպես մեծամասնություն: Չեմ ենթադրում, որ այնտեղ եղել է որևէ ճշգրիտ վիճակագրություն: Իմ հարգարժան ընկերը մեջ բերեց պրեմիեր-մինիստրի այս տարվա հունվարի կատարած հայտարարությունը, ներողություն եմ խնդրում ասելու համար, որ իմ առջև այդ հայտարարության բառերը չունեմ: Կարծում եմ, կարող եմ ասել, որ դա բրիտանական կառավարության անունից, պրեմիեր-մինիստրի կողմից արված մի միջազգային հայտարարություն էր, բայց այդ պահից անց շատ իրադարձություններ են տեղի ունեցել և չեմ կարծում, որ այս կառավարությունը պարտավորված է այդ հայտարարության տառի առջև: Իմ կողմից ճիշտ չի լինի շարունակել, հարցը պետք է քննարկվի խաղաղության կոնֆերանսում: Բրիտանական կառավարության կողմից ճիշտ չի լինի գնալ խաղաղության կոնֆերանս, նման հարցի՝ շատ մեծ հետաքրքրություն ունեցող հարցի վերաբերյալ նախօրոք ասելով, որ այս է լուծումը, որը մենք պատրաստել ենք և մտադիր ենք ունենալ և անգամ՝ նախքան հնարավորություն ունենալու քննարկել այն մեր դաշնակիցների հետ: Բայց նրանք ազատ են և պարտավորված չեն որևէ լուծման: Կարծում եմ, որ յուրաքանչյուրը կհամաձայնվի, որ ինչ էլ որ արվի, երկու բան որոշակի է: Մենք չենք կարող թույլատրել այն կործանարար ուժերին, որոնք գերակշիռ են եղել Կ.Պոլսում, մնալ տիրապետող, ինչպես գերիշխող կառավարությունը Կ.Պոլսում: Եվ պետք է ապահովենք, որպեսզի Դարդանելն ու Բոսֆորը բացարձակապես ազատ լինեն: Փաստորեն, ես հավատում եմ, Բոսֆորի ամրոցներն այս պահին գտնվում են դաշնակիցների ուժերի հսկողության տակ: Իմ հարգարժան ընկերը կընդունի, որ եթե մենք կարող ենք անցնել Սև ծովով, ապա՝ Կ.Պոլսի տեխնիկական սուվերենությունը վերածվում է ավելի քիչ կարևորության: Դուք կարող եք մեծ ուժ ստանալ Կ.Պոլսից իր աշխարհագրական դիրքի համար: Դա այն գլխավոր կետն է, որն անջատում է Սև ծովից և

նրանից այն կողմ գտնվող երկրների ամբողջ մուտքը: Մի անգամ նրանով անցնելը հեղինակություն է, որ թողնվել է նրան՝ մի կարևոր համաշխարհային նավահանգիստ: Ես շատ հեռու եմ գտնվում մերժելուց, որ սա շատ կարևոր հարց է: Կ.Պոլսի հետագա կառավարման հարցին կառավարությունը կմոտենա բացարձակապես շրջահայացորեն. մինչդեռ կարծում եմ, որ այդ հարցի հետ գործ ունենալիս, նկատառումները պետք է ծնվեն մտքում: Գոյություն ուներ կատարված մեկ այլ առաջարկություն Հայաստանի ապագա կառավարման վերաբերյալ: Իմ հարգարժան ընկերը՝ Դոնեգալի անդամը (Պն. Լոուն) ասաց, որ հուսով է, որ Ազգերի Լիգան որպես գործիք կօգտագործվի Հայաստանի հետագա կառավարման համար: Այդ հարցում ես կխոսեմ իմ անունից և հրապարակայնորեն արդեն ասել եմ և չեմ հրաժարվում դա նորից կրկնել, որ շեշտվածորեն կարծում եմ դա այն հարցերից մեկն է, որը մենք պետք է վերահսկենք և պարտավոր ենք պատշաճորեն այս կամ այն ձևով հանձնարարել Ազգերի Լիգային: Դա հատկապես կարծում եմ, որ պետք է փաստ լինի, բայց այդ հարցի մասին խոսելիս չեմ կարող հավակնել դառնալու կառավարության հռետորը: Ես խոսում եմ իմ սեփական տեսակետի մասին:

ԳՆԴԱՊԵՏ ՎԵՋՎՈՒԴ. – Կընդգրկե՞ք արդյոք Փոքր Հայքը:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. - Ես խոսում եմ միայն ընդհանուր պայմանների մասին: Հայաստանի նոր կառավարության տարածության մասին, որքա՞ն այն կարող է լինել, ես մի խոսք կասեմ: Քննարկման ընթացքում շատ քիչ խոսվեց Հայաստանի նոր պետության սահմանների մասին: Ամբողջապես ընդունում եմ դիտողությունների այն ուժը, որ չպետք է թույլ տանք թուրքերի չարագործություններին՝ նվազացնելու հայերի հայրենաժառանգությունը: Դա ընդհանուր սկզբունք է: Ես ընդունում եմ մեծ ուժն այն ամենի, ինչ հարգարժան անդամն ասաց, որ չպետք է լինի Հայաստանի բաժանում, և որ նրան պետք է վերաբերվել որպես մեկ ամբողջության: Ասելով այդ ամենը, կարծում եմ, որ պարտավոր չենք գնալ հեռուն և փորձենք քարտեզի վրա նկարել այն սահմանները, որը կլինի այս սկզբունքների գործադրման արդյունք: Այն ամենը, ինչ կասեմ, հետևյալն է. իմ հարգարժան ընկերը՝ Դոնեգալի անդամը, հարցրեց ինձ, թե արդյո՞ք կառավարությունը, ասելով որ կազատի Հայաստանը

թուրքերի անօրինակությունից, իր մտքի մեջ որոշ վերապահություններ է ունեցել, նշանակող, որ նրանք թույլ կտան շարունակել օրինակությունը, բայց ոչ՝ անիշխանությունը: Այնքանով որքանով ես առընչվում և այս հարցում հավատում եմ, որ խոսում եմ կառավարության անունից, խորապես հիասթափված կլինեմ, եթե Հայաստանում թողնվի թուրքական կառավարման որևէ ծվեն և ստվեր:

ՊՆ.Հ. ԼՈՒՒ. – Որտեղ էլ որ թուրքերն իշխե՞ն:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. - Գոյություն ունի որոշ ցրված ազգաբնակչություն, ցրված իսկապես թուրքական երկրում, որոնց համար կարող է անհնարին լինի առանձին կառավարության ապահովումը բայց ընդհանուր առմամբ մեր խնդիրը ամբողջ ազգաբնակչության ազատությունն է. միայն հայերը չեն, դրանք քրդերն են, արաբները, հրեաները, հույները, նրանք բոլորը լիազորված են մեր օգնությանը: Որքանով վերաբերում է Հայաստանին, ես իմ տեսակետները շատ անսխալ բառերով տվեցի: Ինչ վերաբերում է արաբներին, ես ճշգրտորեն կարող եմ նույն բանը ասել: Ինչ վերաբերում է քրդերին, ես հույս ունեմ նույն արդյունքին: Որքանով վերաբերում է հույներին, անկասկած, նրանք իրավունք ունեն մեր պաշտպանությանը, բայց ինչպես գիտի նույն հարգարժան ջենտլմենը, խնդիրը դժվարին է, քանի որ նրանք սփռված են ծովափի ամբողջ երկայնքով և կարծում եմ, որ նրանք պետք է օգտվեն պաշտպանությունից:

ՊՆ. Հ. ԼՈՒՒ. – Նպատակն ու մտադրությունը կլինի՞ նույնը:

ԼՈՐԴ Ռ. ՍԵՍԻԼ. – Որոշակիորեն՝ այո՛, որքանով առընչվում է Հայաստանին: Անշուշտ դա միակ բանն է, ինչը վերաբերում է բրիտանական կառավարությանը: Դա ես անձնապես անհրաժեշտ եմ կարծում, որովհետև կիսում եմ այն ամբողջական տեսակետը, որն արտահայտվեց, որ այս խնդրում թշնամին թուրքական կառավարությունն է: Հավատում եմ, որ դա ճշմարիտ է, և այն ապացույցը որքանով ես եմ քննել այդ, որ Հայաստանի վայրագություններից յուրաքանչյուրը չի եղել մեկուսացած ավազակների և պատահական վայրագության արդյունք, այլ բոլոր դեպքերում կարգադրվել է Կ.Պոլսից. որչափ ես գիտեմ: Սա այն կենտրոնական փաստն է, որի միջոցով մենք պետք է գործ ունենանք իրադրության հետ: Թուրքական քաղաքականությունն ամբողջ ընթացքում եղել է անկարգա-

պահություն ստեղծելը և հետո այն ճնշելը: Դա կրոնական հարց չէ: Օրինակ, արաբները միշտ պաշտպանել են հայերին, և երբ մենք հասանք Հալեպ, գտանք այնտեղ արաբների պաշտպանության ներքո ապրող մի շարք հայերի: Նման ձևով, հավատում եմ, որ պատճառ չկա, թե ինչու քրդերն ու հայերը չպետք է լիովին լավ ապրեն իրար հետ, եթե մեկ անգամ թուրքական ազդեցությունը վերացվի: Արդեն նշաններ կան, որ քրդերն ու հայերը պատրաստվում են պայմաններ ստեղծել և համաձայնվել ապրել իրար հետ: Բայց թուրքական քաղաքականության առանձնահատկությունը եղել է իրենց հպատակ ազգերի միջև ցանկացած բաժանման բորբոքումը՝ նրանց ավելի պակաս ուժեղ դարձնելու և նաև արդարացնելու համար որևէ վայրագություն, որը նրանք ընտրել են իրագործելու բոլոր ժամանակներում: Ուստի ամբողջապես համաձայն եմ, որ թուրքական կառավարությունը իրեն ապացուցել է բացարձակապես անկարողունակ՝ կառավարելու ցանկացած հպատակ ազգի, և հիմա, ես հավատում եմ, որ նրա օրերը ավարտին են և հուսով եմ, որ երբեք չի թույլատրվելու սկսել այն նորից:

Կան հայտանիշեր, որ անգամ հիմա թուրքերը չեն սովորել իրենց դասը, որ անգամ հիմա նրանք ցուցադրում են նշաններ՝ շարունակելով իրենց հին հապաղման քաղաքականությունը, բարձրացնելով մի անհավանական պտղաբեր առարկություն որևէ գործընթացի նկատմամբ, որը կարծես թե առաջացնում է տնական բարելավում, և եթե նրանք հնարավորություն ունենային, անկասկած կփորձեին յուրաքանչյուր չար դիտավորություն՝ լարելու համար մեկ արևմտաեվրոպական ազգին մյուսի դեմ: Բայց ես համարձակվում եմ ասել և ասել ամբողջ պատասխանատվության զգացումով, որ այդ օրերը վերջացել են, և թուրքերը բացարձակ սխալ կկատարեն, եթե չհասկանան, որ իրենց հապաղման ուժն ու բարեփոխման դիմադրությունը վերջապես ավարտված է: Նրանք հիմա բացարձակապես մեր իշխանության ներքո են, և միակ եղանակը, որով նրանք կարող են հուսալ ստանալու գթասրտություն և սիրալիություն կլինի այն, որ նրանք ցուցադրեն, որ իսկապես շտկել են իրենց գործելակերպի միջոցները, կշտապեն իրականացնել զինադադարի պայմանները, որոնց հետ նրանք համաձայնվել են և այլ պայմաններ, որոնք նրանց կշնորհվեն հաղթողների արդարադատությամբ՝ առանց որևէ տատանման, ա-

ռանց որևէ խուսափման ջանքի, որոնք անշուշտ կհարկադրվեն նրանց:

ԳՆԴԱՊԵՏ ՎԵՋՎՈՒԴ– Քաղաքականության հեգնանքներից, թերևս, մեկն այն է, որ նկատի ունենալով մեծ մասի օժանդակությունը, կոալիցիոն կառավարությունը պետք է լինի պրեմիեր-մինիստրի անձնավորության պատճառով, որքան էլ քիչ է կոալիցիոն կառավարության օժանդակությունը լիբերալ կուսակցությունից, այդ օժանդակությամբ պարտական է իր շարքերում ազնվական լորդի, որ հենց նոր խոսեց, ներկայությանը: Հաճելի է ի վիճակի լինել կարծելու, որ մենք ճգնաժամային ամիսներին մեր առջև մի մարդ ունենք, որը ես հավատում եմ ձևավորում է այն ինչը քաղաքականության լիբերալ ուղղությունն է: Ժողովուրդների ինքնորոշումը, Ազգերի Լիգայի, որպես տարածքային հեղինակության, օգտագործումը այն պետություններին օժանդակելու, որոնք այլ կերպ ստիպված կլինեն պաշտպանվել, իմ կարծիքով հանդիսանում են ապագա խաղաղության կոնֆերանսի աշխատանքի ամենակարևոր նշումները, և ես հավատում եմ, որ դրանք հուսալի ձեռքերում են: Ես միայն մի քիչ անհանգստացա, որ հայկական հարցը կարող է լուծվել ռազմավարի բաժանման հիմունքով: Տասնութերորդ դարում դա կլիներ շատ գայթակղիչ լուծում, բայց չեմ կարծում, որ կլինի այդպես քսաներորդ դարի համար: Կարող է պատահել, որ մենք ունեցել ենք ամբողջությամբ իրագործված գաղտնի պայմանագրեր: Դա, կարծում եմ, նույնպես ցավալի կլիներ: Դա կնշանակի այս երկու լուծումներից մեկը, ոչ այն լուծումը ներկայացված պրեզիդենտ Վիլսոնի կամ ազնվական լորդի կողմից, այլ լուծում, որը կարող է տանել դեպի հետագա պատերազմների, դեպի այլ մարդկանց պատկանող, ովքեր ապրում են այդտեղ, տարածքների հափշտակմանը:

Բայց դեռևս գոյություն ունի մի վտանգավոր արատ, որը ցանկանում եմ մեկնել արտաքին գործերի նախարարությունը ներկայացնող ազնվական լորդի առջև, դա այն կրքոտ ցանկությունն է, որը մարդկային բնությունը պետք է անհրաժեշտաբար ներշնչի այս երկրի զինվորական խմբին՝ շարունակող ռազմական գործողություններ այնտեղ, որտեղ գտնի օկուպացման վայր: Ակնհայտ է, որ այդ զգացմունքը պետք է լինի, և ես չեմ ցանկանում տեսնել արտաքին գործերի նախարարությանն այս հարցում պատերազմական նախարարության

հետ կայուն գիծ իրագործելիս: Մենք ունենք Արխանգելսկից վերադարձող և լրացուցիչ համալրում պահանջող գեներալներ. պատահաբար անցած օրը, երրորդ կարգով, ես ճանապարհորդում էի մարդկանց հետ, որոնք ասացին, որ պահեստազորի ջոկատներն ուղարկվում են Արխանգելսկ՝ հանդերձավորված մորթե վերարկուներով, մորթե կոշիկներով և մորթե անդրավարտիքներով, ամեն մարդու համար 150 ֆունտ ստերլինգ արժողությամբ, երկու տարվա պայմանագրով և երեք տարվա վճարմամբ: Չեմ ենթադրում, որ դրա մեջ մի ճշմարիտ բառ կա, բայց այն ինձ ստիպեց կարծել, որ այս անորոշ արշավանքները շարունակելու համար գոյություն ունի հնարավորություն: Միևնույն ժամանակ գիտենք, որ մի ոմն հռչակավոր գեներալ Ֆինլանդիայից այստեղ է, կամ գալիս է այստեղ: Թերթերում մենք տեսնում ենք, որ Ֆինլանդիան օկուպացնող գերմանական զորքերը պետք է դուրս բերվեն և նրանց տեղը զբաղեցվեն բրիտանական զորքերի կողմից: Մենք լավ գիտենք, որ այս արշավանքները մինչև արմատը փտած են, և այդ կարգի արշավանքները՝ հիմնված այնպիսի փաստարկների վրա, որոնք զինվորականությունը գրեթե պարտական է առաջադրելու, պետք է վերջ տրվի: Ֆինլանդիայի դեպքում գոյություն ունեն այլ պատճառներ, որոնք կարծում եմ պետք է դարձնեն արտաքին գործերի նախարարությանն ավելի ուշադիր այն ամենի նկատմամբ, ինչ իրենք իրականացնում են: Մենք գիտենք, որ Ֆինլանդիայի ներկա կառավարությունը իշխանության է բերվել ուժի կոպիտ օգտագործմամբ, Կարմիր գվարդիայի հարյուր հազարավորների կոտորմամբ և այն՝ որ պահպանում է ներկայումս այնտեղ իր իշխանությունը միայն գերմանական սվիններով: Բրիտանական բանակի, որ կռվել է այս պատերազմում ազատության համար, անբարենպաստ օգտագործումը կլինի պրոլետարիատի ճնշումը և ճնշման արյունոտ իրավակարգի հավերժացումը:

"Parliamentary Debates...", pp. 12-33.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ծանոթագրություն. – Լորդ Բրայսի հռչակավոր ճառը, արտասանված 1915թ. հոկտեմբերի 7-ին իր իսկ կողմից չնչին ուղղումների և լրացումների ենթարկվելով հայտնվեց բազմաթիվ ամսագրերի, թերթերի և այլ աղբյուրների էջերում: Հրապարակելով այս փաստաթուղթը՝ մենք նույնպես հղվում ենք այդ աղբյուրներից մեկին: Ընդ որում մեր տարբերակը վերցված է ականավոր անգլիացի պատմաբան Առնոլդ Թոյնբիից:

2 Ծանոթագրություն. – Լորդ Գրյուն խոսելով Բ. Դռանը ներկայացրած իրենց հուլիսի հայտարարության մասին, անհասկանալի է, թե ինչու է նշում այդ ամիսը: Իրականում, երևի, խոսքը գնում է Անտանտի տերությունների (Ռուսաստան, Անգլիա և Ֆրանսիա) համատեղ հայտարարության մասին, որը հայերի դեմ գործողությունները որակում էր որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված հանցագործություններ», ավելացնելով, որ Անտանտի տերությունները «անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին»: Տերությունների ոճրագործության այս հրապարակավ պատասխանատվության ենթարկելու պարտավորությունը հետագայում կյանքի չկոչվեց, առաջին հերթին այն երաշխավորող Մեծ Բրիտանիայի ուխտադրժության պատճառով:

3 Ծանոթագրություն. – Վարչապետ Լլոյդ Ջորջի (1916-1922) հռչակավոր ճառը անգլիական պառլամենտում թարգմանվել, խմբագրվել և տպագրվել է Կ. Պոլսում՝ 1919թ., Ենովք Արմենի կողմից: Ցավոք պառլամենտի, ո՞ր պալատում, ե՞րբ է տեղի ունեցել ելույթը, ինչպես այս, այնպես էլ պատմական այլ աղբյուրներում բացակայում է: Դատելով ելույթի պատմական իրադարձություններին անդրադառնալուց, այն կարող է տեղի ունեցած լինել 1917թ. վերջերին և 1918թ. սկզբներին:

4 Ծանոթագրություն. – Միջերկրական ծովի արևելյան մասի երկրների (Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Թուրքիա, Հունաստան) ընդհանուր, ավելի նեղ իմաստով՝ Սիրիայի և Լիբանանի անվանումը:

5 Ծանոթագրություն. – Հայ փախստականների Լոնդոնի քաղաքագլխի հիմնադրամը (Armenian Refugees Lord Mayor's Fund) ստեղծվել է 1915թ. հոկտեմբերին: 1915-1923թթ. ընթացքում համարվել է Մեծ Բրիտանիայի ամենաազդեցիկ հայանպաստ կազմակերպությունը: Այդ է հուշում հիմնադրամի փոխնախագահների անունները՝ Քենթերբերիի և Յորքի արքեպիսկոպոսներ, կարդինալ Բորն, Լորդ Բրայս, Լորդ Քերզոն, Լոնդոնի, Հիրֆորդի, Էլիի, Օքսֆորդի և Սաութիզուրքի եպիսկոպոսներ, տիկին Ֆրեդերիկ Գավենտիշ և այլն: Հիմնադրամը հիմնականում զբաղվում էր նվիրատվությունների հանգանակության կազմակերպմամբ և այդ միջոցները ի նպաստ հայոց ցեղասպանության մազապուրծ եղած տեղահանվածների, սովյալների և որբերի բաշխմամբ: Միայն 1920թ. հիմնադրամը ուներ շուրջ 5000 կանոնավոր նվիրատուներ: Իր ստեղծման առաջին չորս ամիսների ընթացքում հանգանակել էր շուրջ 37.000 ֆունտ ստեռլինգ գումար:
6 Ծանոթագրություն. – Իրրեդենտիստ՝ եղել է Իտալիայում կուսակցության անդամ կամ կողմնակից, որի ծրագրային նպատակն է հանդիսացել Իտալիայի վերամիավորումը ազգագրական և լեզվաբանական հայտանիշների հիման վրա:
7 Ծանոթագրություն. – Խոսքը գնում է Անտանտի տերությունների միջև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կնքված, գաղտնի համաձայնագրի մասին, որը պատմության մեջ մնաց Ֆրանսուա Ժորժ Պիկոյի և անգլիացի Մարկ Սայքսի անվամբ՝ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիր: 1916թ. ապրիլի 26-ին, երկար բանակցություններից և հակասություններից հետո, կնքվեց ֆրանս-ռուսական համաձայնագիրը, մայիսի 9-ին և 16-ին՝ անգլո-ֆրանսիականը: 1916թ. օգոստոսին համաձայնագրին միացավ Իտալիան: Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով նախատեսվում էր ստեղծել հինգ գոտիներ: «Կապույտ» գոտին ընդգրկելով Արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը, Կիլիկիան, Հարավարևելյան Անատոլիան (Այնթափը, Դիարբեքիրը, Ուրֆան, Մարդինը, Հաքյարին) անցնում էին Ֆրանսիային: «Կարմիրը» Հարավային և Կենտրոնական Իրաքը, Պաղեստինի Հայֆա և Աքքա նավահանգիստներով անցնում էին Մ. Բրիտանիային: «Դարչնագույն» գոտում հաստատվում էր միջազգային կառավարում: Արևելյան Սիրիան ու Մոսուլը մտնում էին Ֆրանսիայի ազդեցության գոտու մեջ՝ «Ա» գոտի: Անդրհորդա-

նանն ու Բաղդադի վիլայեթի հյուսիսային մասը մտնում էր Մ. Բրիտանիայի ազդեցության գոտու մեջ՝ «Բ» գոտի: Ռուսաստանին անցնող տարածքները, այդ թվում Արևմտյան Հայաստանը պետք է կազմեին «դեղին» գոտին: Իտալիայի կողմից Գերմանիայի պատերազմ հայտարարելուց հետո Օսմանյան կայսրության քարտեզի վրա երևաց «կանաչ» գոտին՝ Հարավարևմտյան Անատոլիան և «Ա» գոտին՝ Անատոլիայի արևմտյան և կենտրոնական մասերը: Ռուսաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո բոլշևիկյան կառավարությունը Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը հրապարակեց մամուլում և այն որակելով որպես թալանչիական, չեղյալ հայտարարեց: Բրիտանական պառլամենտը իմացավ այս ամենը միայն համաձայնագրի հրապարակումից հետո:

The Condemnation of the Armenian Genocide in the Parliament of Great Britain (1915-1918)

Summary

There exist a large number of literature-research papers, sketches, memoirs, articles, collection of the documents on the Armenian Genocide of 1915-1923. The unprecedent fate of Armenians has been highlighted by a great number of prominent historians, publicists, writers, men of science and culture, high-ranking government officials, parliamentarians and others from almost all over the world. In spite of all these circumstances it is still a subject of denial and rejection not only for Turkey, but for her past and present allies. The motivation is absence of reliable, explicit, incontestable and verifiable evidence.

On May 24, 1915, at the incipient stages of the genocide, Allied Entente Powers, i.e., France, Great Britain and Russia publicly made a declaration which characterised the massacre of Armenians as "crimes against humanity and civilization" and obliged to punish all members of the Ottoman government and those who were implicated in that massacres. On April 14, 1995, The State Duma of Russian Federation and on May 29, 1998, The Lower House of the French Assembly accepted the Armenian Genocide in the Ottoman Empire in the spirit of Allied declaration of May 24, 1915.

Unfortunately one of the previous members of the Allied Entente Powers, Great Britain and its Parliament on this sabject are quite passive. Putting in the core of their arguments "the absence of reliable and necessary documentary evidence", both some of the British parliamentarians and academicians not only reject the recognition of the Armenian Genocide, but also try to distort the history.

However, the parliamentary debates of Great Btitain, 1915-1918, as such are the most effective weapon to not only counter but invalidate the entire corpus of denials. One may in fact reconstruct the Armenian Genocide in terms of its elements-based on the ensemble of British parliamentarian documentary evidence. The offered work intends for both academicians and for wide range of readers.

Tigran Sarukhanian

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Ահարոնյան Գ., Խոհեր յիսնամյակի ավարտին, Պէյրութ, 1966
2. Բաբսեղյան Լ. Ա., Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է հայոց ցեղասպանությունը, Երևան,1998
3. Բաբսեղյան Լ. Ա., Կանադայի խորհրդարանի 1996թ. ապրիլյան քննարկումները հայոց ցեղասպանության դատապարտման մասին, Երևան, 1999
4. Բաբսեղյան Լ. Ա., Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987թթ.), Երևան, 1999
5. Գալոյան Գ. Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները (1917-1923թթ.), Երևան, 1999
6. Ենովք Արմեն, Լոյտ Ճորճի հոչակավոր ճառը եվ հայկական խնդիրը անգլիական խորհրդարանի մէջ, Կ. Պոլիս, 1919
7. Լազեան Գ., Հայաստան եվ հայ դատը, Երևան, 1991
8. Կիրակոսյան Ա. Ջ., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը, Երևան, 1999
9. Կիրակոսյան Ջ. Ս., Սահակյան Ռ. Գ., Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972
10. Հայկական հարց: Հանրագիտարան, Երևան, 1996
11. «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2(142), Երևան, 1995
12. Սահակյան Ռ. Գ., Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990
13. Տատրեան Տ., Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով, Բերկլի, 1995
14. Տիգրանեան Տ., Անգլիան եվ հայերը, Երեվան, 1994
15. Փափազեան Ա. Հ., Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երևան, 1998
16. Aivazian A. P., Usurped By Genocide and Treachery: Documentary-Protest of a Survior, Montreal, 1992
17. Dadrian V. N., The Armenian Genocide and the Legal and Political Issues In the Failure To Punish Or To Prevent the Crime, "University of West Los Angeles Law Review", vol. 29, 1998
18. Heller Joseph, Britain and the Armenian Question. 1912-1914. A Study in Realpolitic, "Middle Eastern Studies", No. 60, 1980
19. Kloian R. D., The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press, 1915-1922; Berkeley, 1985
20. Mangigian Mary Tarzian, The Armenian Minority Problem 1914-1934. A Nation's Struggle for Security, Atlanta, 1992

21. Parliamentary Debates, House of Lords,November 13, 1918. House of Commons, October 23, 24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14, 18, 1918. Armenia, London, 1918
22. The Armenian Genocide In the Canadian Press, 1915-1923; vol. I-II, Montreal, 1985
23. "The New Armenia", February 15, 1916, New York
24. "The New Armenia", vol. X, No. 2, 1918, New York
25. "The New York Times", July 29, 1915, New York
26. "The New York Times", October 7, 1915, New York
27. "The Times", March 26, 1981, London
28. Toynbee J. A., Armenian Atrocities. The Murder of a Nation, London-New York-Toronto,1915
29. Walker Chr. J., The Survival of a Nation, London, 1980

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄԸ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ

(1915-1918 Թ.Թ.)

Պատվեր 2 տպաքանակը 250

Տպագրված է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի Երևանի տպարանում
Երևան 1, Աբովյան 15

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0067300

[500 pp]

A II 86333